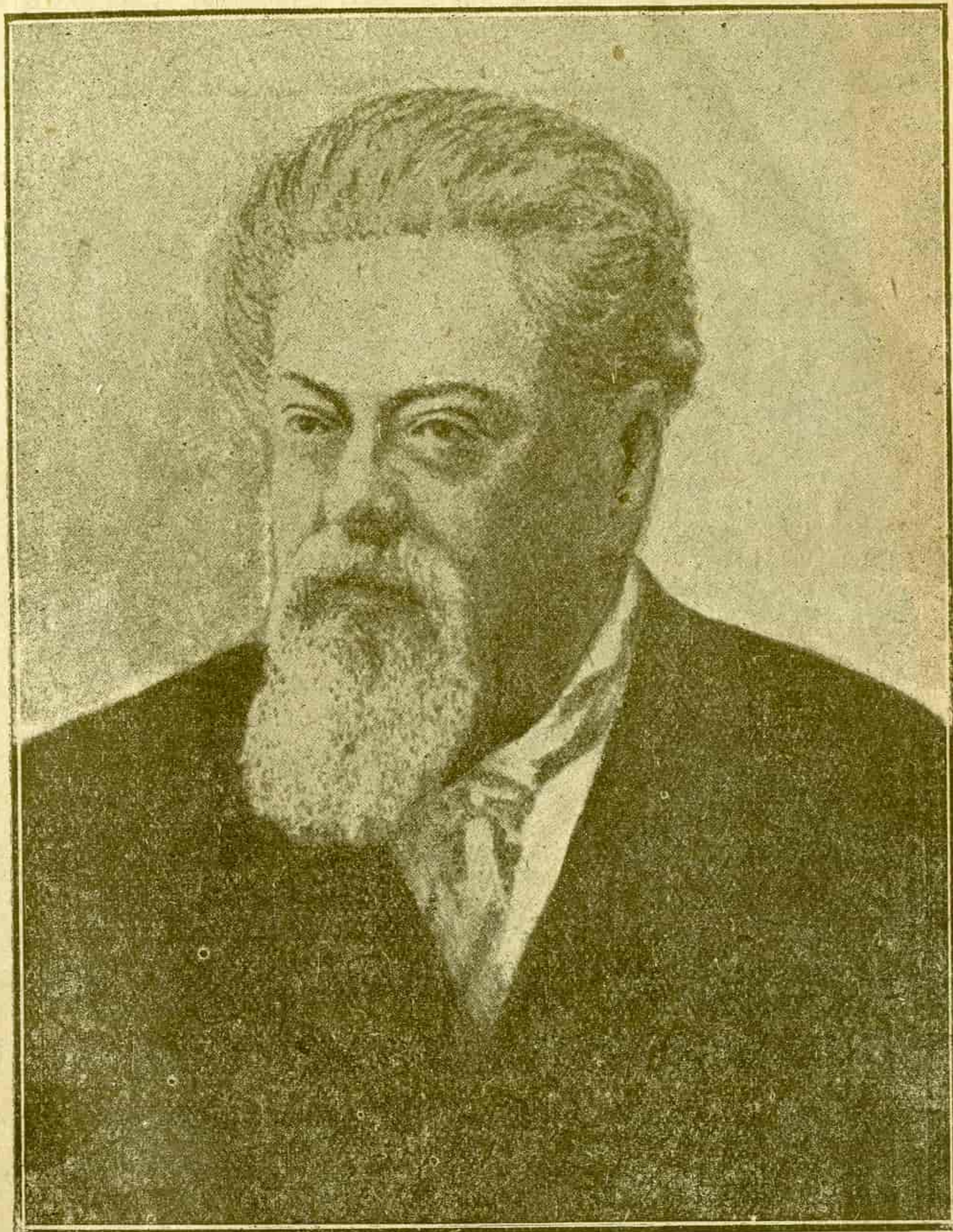


Лб 399

НИКОЛА МАРКОВИЋ

*Г. Љубе Јовановић*

Д-Р ЛАЗА ПАЧУ  
ЖИВОТОПИСНЕ ЦРТИЦЕ



СА ДВЕ СЛИКЕ И ПОСМРТНИМ  
ГОВОРМ Г. ЉУБЕ ЈОВАНОВИЋА

БЕОГРАД 1923.  
ИЗДАЊЕ СВЕТОЗАРА Н. МАРКОВИЋА.

ЦЕНА 8 ДИНАРА

Т. В. 6  
399

10 = 44074123

ЛУНА ЂЕЛОВИЋ  
БЕОГРАД

УНИВ. БИОГРАД  
И Б. 45407

НИКОЛА МАРКОВИЋ

Luka Celović

Д-Р ЛАЗА ПАЧУ

ЖИВОТОПИСНЕ ЦРТИЦЕ



СА ДВЕ СЛИКЕ И ПОСМРТНИМ  
ГОВОРМ Г. ЉУБЕ ЈОВАНОВИЋА

БЕОГРАД 1923.

„НАРОДНА САМОУПРАВА“ А. Д. КНЕЗ МИХАИЛОВ ВЕНАЦ 20



## Предговор

Овај напис у свом првобитном обиму и облику беше намењен недељном часопису „Нови Животи“.

Радикална ревија, посвећена и финансијским питањима, — мнеђах ја — зар би могла на своме почетку да се не сети радикалнога финансијера, верзиранога у тој струци као ретко ко у нас, и поузданога управљача државним финансијама са управо сјајним резултатом у најсудбоноснијим часовима нашега народног бића, а који је, уз-а-шо, своју јавну каријеру ошпочео уређивањем једне шакође српске ревије под много неповољнијим књижевним погодбама.

Уредништво „Новога Живота“ пак нађе да је и онолики напис сувише опширан за једну свеску а расподела на више свезака задржана је само за белетристичне прилоге. Морао се од онога и шако већ скраћиванога описа направити још краћи, управо извод, који је изашао у III. Књизи, стр. 71.-74. године 1920. именованога часописа. Да не би изостали подаци пропали за јавност, решио сам се да своје успомене о Лази проширим, додавши им и све оне податке, до којих сам могао данас доћи, те да бар у главним цршама дам биографску слику покојникову.

Напомињем и овде, да главну периоду живоша Д-р Лазе Пачуа, која га највећма карактерише и по којој је он у јавности управо знан и чувен, ја не могу узети у подробно разматрање и зато, што данас за то не бих могао прибрати ни најнеизбеж-

није подашке. О шоме сам се уверио и при прикупљању и ово мало грађе. Али ја износим овде, поред краћих, збијених података о Лазином финансијерству, повише црша из његова живоша, које га карактеришу као човека и јавна радника уопште. То даје, и ако не пошпуну, а оно заобљену слику његову.

Из овога списка види се да сам покојном Лазу доста близак био, и лично и начелно, особито у раније доба. То ме ипак није ни мало бунило да у овом опису будем објективан, колико је то самршном човеку могућно. Тежио сам да у свему будем истинит. Лаза Пачу је мршав а и сâм сам једном ногом у гробу, и ја сам се управо владао тако као кад човек на завршетку свога живоша пише свој шештаменаш.

Најпосле да забележим и то, да су моје здравствене прилике и друге незгоде једва допустиле да на прибирању података за допуну ових цршица пробавим, и то припадом, од октобра 1920. до јула 1921. године. Једино онај моменаш о сусрету професора Ташића са Пачуом дошао ми је до знања на завршетку 1921. године, а писма: Пашићево Лазу и Лазино Сшојану Прошићу — пренео сам из овогодишњег ускршњег броја (београдског) „Радикала“.

У Београду, 22. јула 1922.

Никола Марковић

## Реч пред шшампање

Са много више права него многа књига могао би овај мој напис да носи онај латински мошо: *sua fata libelli*. Јер, као што се у предговору каже, он је постао приликом покрешања „Новог Живоша“ 1920. године. Дочекао је теже погодбе за издавање

и сам пренос костију покојног Лазе из Врњаца на овдашње ново гробље.

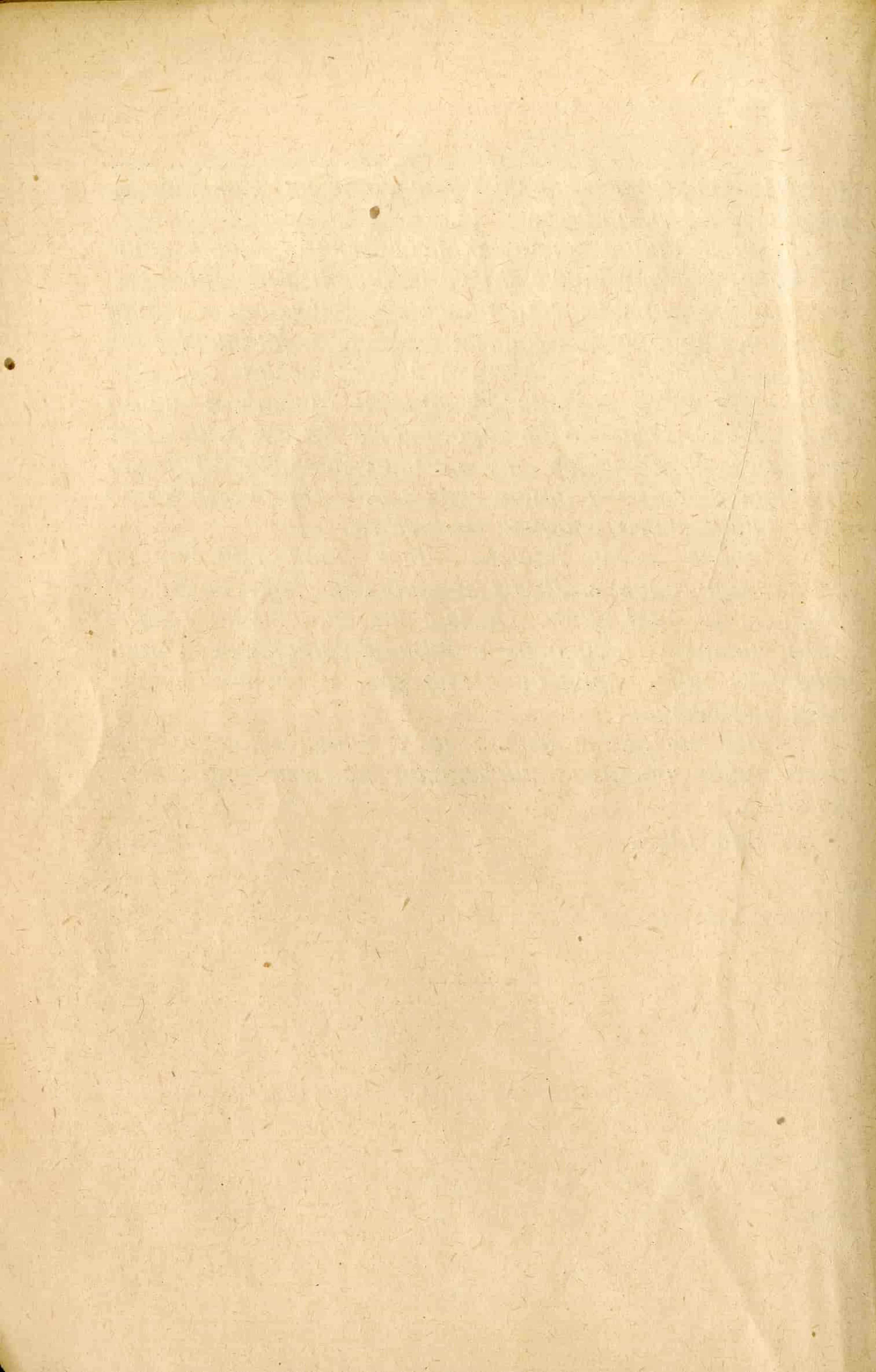
Још и данас пошано несређене прилике наше државе не допустише да се оствари племенита и сасвим умесна замисао, да се заједнички и о једној општој, народној свечаности пренесу моћи упокојених створаца народног јединства и нове увећане државе, као шта беху војводе Пушник и Мишић и министар Пачу. Остало је породицама да што учине, кад не могу да дочекају ту свечану почаст. Војвода Пушник је тако и данас остао да борави далеко од попришта свога славног деловања.

Пренос моћи нашега Лазе даде прилику за смишљени говор г. Љубе Јовановића, који захвално додајем уз овај напис. Он је синтеза, збијена у мало речи, читавога живота и рада покојниковог и пристаје уз мој смерни опис као урес и достојанствену завршетак.

Сам мој напис остао је у главном исти сем неколицине додатих момената из живота покојникових.

5. маја 1923.

Горњи.





## Увод — Први корак у јавности

Године 1915. октобра 12. по старом календару, у Врњцима, преминуо је Др. Лаза Пачу у својој 62. години. Један од великих људи великога доба, које нам је донело данашње национално ослобођење и уједињење и државно повећање, на основу којег постајемо знаменитији фактор међу државама и народима него што смо игда били.

Врхунац свога земног деловања, које га је управо обесмртило, постигао је покојни Лаза као министар финансија. Што нико није могао, он је постигао: излечио је Србију од вечитога дефицита — неки његови претходници предвиђали су чак и државно банкротство —; а затим је финансијски спремио за рат и управљао је њеним финансијама и за време рата, докле га шестонедељна болест, а за тим и сама смрт не отрже од те, њему свете дужности, према земљи и народу. Ну о томе су други позванији да пишу, а мој је смер, да у неколико потеза нацртам почетак Лазиног јавног рада, који сам могао да пратим из непосредне близине; а то је његов рад на социјалистичком месечнику „Стражи“, која је изилазила у Новом Саду 1878/79. године.

Пре овога је Пачу још као новосадски гимназиста издао књижицу под насловом: „Има ли животиња душе“ (по Кунису, Агасицу и другим природњацима), која је разграбљена од тадашње омладине, будући јој пре тога Светозар Марковић беше ослудио учење природних наука. Некако за Светозареве емиграције у Новом Саду свршавао је Лаза гимназију, и као бољи и мисленији ђак, пристао је уз његове напредније погледе и под утицајем његовим прекинуо је и са традицијом аустријских Срба ђака: да походе бечки универзитет, и оде у Цирих, где се уписа на медицински факултет.

## Покретање месечног часописа „Страже“ у Новом Саду — Лаза њен уредник — Сарадници

Само покретање „Страже“ беше дело Пере Тодоровића. Он и Петар Велимировић беху пребегли у Нови Сад 1877. г. да сачекају застаривање „кривице“ познате под именом: „Крагујевачко црвено барјаче“. У то доба је Арса Пајевић отворио своју штампарију, коју су ови „комунци“ поглавито помогли да брзо преболи дечје болести и дође до самога полета.

Замашнији подухват беше „Ратна Кроника“, која је и описом и сликом пратила српско-турски рат до самога свршетка. На њој су радила оба Пере, а Змај је својим хумором и сатиром уз илустрације и у засебним песмама глорификовао борбу против Турака. Он се беше у том толико захукао и у читаоцима разбуктао толико интересовање, да је тај свој рад и по престанку „Ратне Кронике“ продужио и у новом листу „Стармалом“. Пера је пак у „Малој Библиотеци“ сабирао своје преводе и оригинале — махом приповетке — из „Јавности“ и „Ослобођења“ и др. бивших радикалних журнала. У тој збирци је изишао и његов већи превод: „Новина“, роман И. Тургењева. Али му се учини дуго емигранство. Србија пак беше после рата остала без јавног гласила, а требало је нешто учинити и за придобијање подмлатка у Војводини, и с тога ступи у преговоре са Др. Ђоком Мијатовићем, сином новосадског богатуна „Влах Јована“.

Ђока Мијатовић је, као пре њега Др. Милан Јовановић-Бомбајац, био поморски лекар, и у Америци је дошао до најслободоумнијих погледа. Само је био повучен човек и осећао се усамљен у Новом Саду код тадашњег водено-либералског и уско националног јавног мишљења. Ну Перина сугестивна речитост потпуно га освоји, те је примио на себе све трошкове око издавања „Страже“ и да јој као ондашњи становник буде и уредник, и живо је почео да пише чланке за њу. Али поразна, јер изненадна и прерана, смрт овога нашег пријатеља, од „индијског пришта“ (anthrax) на уснама, побрка нам све планове. Не сасвим, јер Пера салете тада Арсу Пајевића да,

поткрепљен дотадашњим материјалним успехом, потеклим поглавито од рада са социјалистама, уз минималну награду сарадницима, предузме сам тај посао, за ондашње прилике наше штампе и читалачке публике доста смели посао: *издавање месечног социјалистичког часописа од 10 табака.*

Чим је преломио доброга рачунџију Арсу, Пера Тодоровић позове Лазу, који је у Цириху довршавао медицину, и овај се најзад реши и прихвати уређивање листа, који ето ипак поче да излази. Истина не у пролеће под уредништвом Др. Ђоке Мијатовића, према првобитном замишљају, него у позну јесен октобра месеца 1878. године, а под уредништвом Лазе Пачуа.

Скоро минула варварска окупација Београда предано се дала на уништавање и одвлачење и онога што рат и бомбардовање нису збрисали, те да лиши свега што га је истицало као културно средиште Српства и самога јужног Словенства. Особито је тим културним варварима замицало за око књижевно, научно и уметничко благо, и они су га „братски“ међу собом делили, а нарочито са нашом небраћом Бугарима. Тако је нестало и мога егземплара „Страже“, и нигде је иначе немогах добити, те да бих могао потпуно и поименице навести радове Пачуове, који су у њој изишли.<sup>1</sup>

Прва му је дужност била, да као медицинар, природњак, спреми за штампу посмртне чланке Мијатовићеве. Тема им је била о тада омиленом природном постању и развиту. Уступљено им је прво место и изишли су у првим двома или трима свескама. Лазина домена на листу беху природне науке и економија; али у интересу живље политичке пропаганде те су струке поглавито неговане у опширнијим приказима дела тих струка, а приказивале су се немачке, руске и француске књиге, научне и из других области, које беху значајне по српске

<sup>1</sup> Кад су у смислу решења Конференције Мира пронашле се књиге и списи, расејани по Софији, Бечу и Берлину и донесени у Београд, тада је овде настала друга невоља: оскудица станова и просторија за смештај као и оскудица у помагачима за сређивање. Тако и данас народна библиотека не може да стави на расположење и употребу своје књиге.

прилике, као и у оно време одвећ ретка научна дела српска и хрватска или преводи таквих дела на српско-хрватском језику.

Унутрашња сарадња почивала је на нама трома, пошто се Пера Велимировић, упознавши се међутим са околним сопственицима пољских добара, беше одао чисто инжињерским пословима. Уређивање вршено је управо заједнички. Начелно другарство у оно прво младићско доба, беше право братско и свако је сматрао заједничку и општу ствар као своју рођену. Састајасмо се свако вече код Пера Тодоровића на договор и поделу рада, а кад изиђоше прве свеске „Страже“, и ако ти састанци не изосташе, сваки је сам бирао теме, како их је јавни живот собом доносио.

Ипак се мора рећи, да је Пера Тодоровић био прави агенс. Његово дотадашње журналистичко искуство, окретност и везе, одређивале су га за то. Он је са пријатељима у Србији одржавао живе везе. Отуда су за „Стражу“ слали извештаје Пашић, Таушановић и др. Он је Пелагића упутио да пише о мање познатој социјалној и економској страни босанског питања (поводом устанка); Бончића исто тако да, као емигрант у Румунији, пише о тамошњим чудноватим аграрним односима. Јова Жујевић слао је из Париза хроничне белешке о природно-научним књижевним појавама на западу. Јаша Томић приложио је неколико својих песама. Овде први пут под псудонимом „Ахил“. Уз агилност Перину придобила је и његова борбеност према начелним противницима, управо урођеницима према њему, дошљаку у Новом Саду, те да утисне уређивању листе његове карактерне особености. Ту карактеристику импозира нпр. и његов живи опис битке на Шуматовцу, где је он, због руског језика стално био уз генерала Черњајева, те је у неку руку био и суделач. Читала је то недахнимице најшира публика и можда је то једина ствар, која би, засебно оштампана, радо прихваћена била и од данашње публике, па и саме критике. Пера је своје радове скоро све обележавао са „Тод“. Пачу је изабрао шифру математичко „ $\times \circ$ “, које је погрешно сложено велико „Х. О.“ И он је не хтеде

мењати и исправити. Моји прилози потписивани су са „-ћ“ „-а“ и друкче.

### Значај и утицај „Страже“, — Односи њезиних сарадника.

Стража је изилазила, када је Нови Сад још важио као центар српског духовног, а нарочито журналистичког живота. Јер Београд, стално утезан најжешћом цензуром у свом јавном животу, а за време српско-турског рата, и после њега, све до пада либералне владе (1880. г.), скоро умртвљен у том погледу, уступао је безвољно „Српској Атини“ водство, и ако он беше већ тада, по својој интелигенцији, надмоћнији. У Новом Саду пак пулзирао је тако рећи последњи замах прохујалог бурног српског покрета омладинског и Милетићевог. Језгро новосадске интелигенције образоваху средњешколски професори у тадашњој српској гимназији и унеколико наставници више девојачке школе са неколико представника слободних професија, прикупљених око књижевно-издавачког друштва „Матице Српске“. Настала маџарска државна управа са интензивним помаџаривањем сасецала је све више крила дотадашњем српском полету у целој Војводини, па и у Новом Саду, те ће врло брзо малаксала Атина предати своју улогу матице српског духовног живота дотле пораслом, снажнијем и свежијем Београду. С тога би погрешно било применити на успех „Страже“ — та то је био тек крај седамдесетих година прошлога века! — мерило данашњих, или боље предратних прилика журналистике и књижевности Србије и Београда. Тада беше завидан број издања од 500—600 примерака. У оно време до неба популарна Милетићева „Застава“ издавана је у 800 примерака; у ратно доба достигала је 1500 а ванредно и за кратко 2000 примерака. Према томе опсежна, и у оном либералном добу попреко гледана „Стража“, управо је сјајан резултат постигла, штампајући се после првих свезака у 800 — 1000 примерака, а пред забрану у 1500.

Већи део ишао је у Србију, дотле припремљену радом Светозара Марковића и његових последовалаца. Колико је „Стража“ у Србији цењена била, може се судити по томе што је она за Србију била забрањена, те се морала кријумчарски преносити, па ипак је контингент Србијин био толики, код тадашњег стања писмености (500—800). Имао је ту посла познати сав „Србин“, Милош Грабовачки у Земуну, вазда спреман за сваки напредан подвиг, и земунски „донаујегери“ — кријумчари. Много мучнија задаћа беше оних у Београду: да неопажено раздаду бројеве по вароши и унутрашњости. Тим послом је руководио пок. Коста Таушановић, уз најживље учешће његове супруге, госпође Ваје. Уметне женске ручице нарочито су тај посао довеле до савршенства, као њихове савременице у Русији. Тако на пр. на столу самога „грозног“ министра полиције, пок. Радивоја Милојковића, обрела се најновија „Стража“ у оном тренутку, када он беше срочио наредбу о трагању за растуривачима и конфисковање те опасне књиге.

У самој Војводини лист је одмах стекао глас добро уређеног савременог књижевног и социјалног јавног органа. И ако су представници доминантне либералне журналистике и књижевности инстинктивно предосећали неминовни сукоб између новијега и старијега правца, морали су, ма и кроз зубе, уз приказе те нове књижевне појаве, признати јој озбиљно схватање позива, солидност и вештину у обради предмета, који својом новином а изнесени разумљивијим и тим убедљивијим начином, привлачаху све већи број читалаца.

Што дотле ни један српски лист није могао постићи, то је „Стража“ унела у своју несумњиву активу: прихваћена је била у Хрватској, Далмацији и на Приморју као дотле ни једна књига српска (ћирилицом штампана), а кријумчарена је била и у Босну, тада још под Турском, а на прекретници да буде окупирана. Сарадници као нови људи, не везани никаквим предрасудама и међусобицама српско-хрватским из прошлости и никаквом тесногрудом искључивости, „шовинизмом“, реално

посматрајући народе и племена са широког интернационалног гледишта, расправљаху са истом вољом и мером хрватске ствари, као и српске.

Пажљиво пратити хрватску књижевност и културну страну јавнога живота, то беше моја специјална дужност. Али и Пера и Лаза радо се прихватаху рецензија појединих хрватских дела, да би изнели своје погледе. То је тамо запажено. Доказ нам је био прилив претплатника из хрватских крајева, сем радосног квитирања овога српскога геста у хрватској периодској штампи. Након 16—18 година, за мога досељења у Београд, доживео сам то задовољство, да ми један католички калуђер са Приморја, овде у „Гранд Хотелу“ изјави, како је он у своје време био вредан читалац „Страже“ и да се она, поред Марковићеве „Србије на истоку“, од српских књига највише читала по целој Далмацији. Према краткотрајном раду „Стражином“ доста је она леп траг за собом оставила.

У том раду, поред Пера Тодоровића, беше Лаза Пачу прави стуб „Страже“. Писао он рецензију о каквој природописној или хрватској књизи, приказивао он на пр. Швикерову „Статистику Угарске“ или Гогољева „Ревизора“, он је стално показивао своје темељно познавање предмета и изненађивао и привлачио интересовање својим јасним и мирним излагањем и новим погледима. Поменути приказ Периног превода „Ревизора“, донесе и за нас саме право откривење о Лазином интимном познавању руске литературе и руских друштвених прилика, ма да и не сањаше да се некада крене за далеку Русију ради студије „на лицу места“.

Покрај све своје сталожености и добре нарави, умео је Лаза да буде одлучан и несаломљив у својим решењима, када је био потпуно уверен о њиховој основаности. По ту његову одлучност карактеристично је његово држање приликом једног јединог мог сукоба, који сам имао са П. Тодоровићем. У мом једном реферату о кретању немачке социјалистичке странке, ја сам обележио тадашње атентате на Бизмарка и цара Вилхелма као дело појединих занесењака и психопата (Хедел и

Нобилинг), што је у ствари и било, а не тајна акција социјалдемократата. Пера, као руски ђак, сматрао је те манитњаке као оруђа социјалистичке странке, која се њих због последица одрицаше, и он је у том смислу изменио мој напис, што сам ја тек при кориговању опазио. Одмах одем Пери и представим му погрешност његовог схватања, али се он ни опепелити не даде. Ништа га се то не тицаше, што бисмо тако ишли на руку хајци, коју је немачка влада покренула против социјалиста, и што би нас ови оштро демантовали и изгубили бисмо везу са старим Липкнехтом и т. д. Морао сам Лазу мобилисати, који му је и боље објаснио методу и менталитет немачке социјално-демократске странке, која је искрено остављала, према постулатима Марксовог реализма: да јој пропаганда и развитак социјално политичких одношаја донесу већину и власт; а појединачне насилне мере (терор) сматрала је и осуђивала као штетне. Ма да је Лаза изнео своје гледиште сасвим мирно и са пуним уверењем, ипак је Пера, плаховит какав је већ био, бранио своје схватање живо и најпосле нам пребацио, да нас двојица не познајемо добро Немце и њихово држање. Ни мало неузбуђен, Лаза му доказиваше, да је недовољно познавање Немаца и Немачке било на његовој страни, и прекиде ово узалудно објашњавање са изјавом: да би он свесно лагао, када би допустио Перину измену на мом допису; а ми смо се, вели, састали да проповедамо чисту истину. Не одустаје ли Пера од своје измене, он онога часа престаје бити уредник „Страже“. То је дејствовало, и ова једина бура међу „стражарима“, како нас новосађани називаху, беше стишана уз узајамна уверавања, да ће даљи рад и живот немачке социјално-демократске странке показати погрешност супротнога мишљења.

Ну, сабравши све уједно, може се с пуним правом рећи: да је „Стража“ за свога и сувише краткога века велики обрт произвела специјално у Новоме Саду. Она је међу „ћифтама“, самосталнијим и умнијим грађанима, и ако не стекла убеђене приврженике, усколебала је у њима тесногрудо



класно гледиште и уверила их, да светски ред може и друкчим правцем да пође него што су га они замишљали. „Нова наука“ — да употребим Пелагићев термин — кроз „Стражу“, заинтересовала је прво све што је слободоумније било у Војводини, а затим и придобила нарочито интелигенцију и варошку и сеоску. Успех пак који је постигла код новосадске омладине, био је тако очевидан, да га је управо платила својим животом. Учестани реферати гимназијске управе патронату и овога угарском министарству, беху најзад саслушани и маџарска рекламска „хиљадугодишња уставност“ не беше никаква брана за ту скроз неуставну и незакониту наредбу: да се кратким путем, полицијском силом, протерају њезини сарадници. Ни устав маџарски, ни закони не знађаху за конфискацију ни за забрану производа штампе, ни за прогањање њихових творца, сем редовног суђења под поротним судом. Маџарска влада је овде шеретски оставила нетакнуту слободу штампе, али је обилазно ипак онемогућила, у овом случају, уклањањем њезиних учинилаца, незаконитим протеривањем. Било је ту, сем тешке бриге маџарске владе за нежну српску омладину, и других утицаја, као „либералне“ београдске владе, којој је „Стража“ јако мутила воду и брига зета пок. Мијатовића, секционог предстојника у маџарској влади, да се на тај начин завештани фонд на социјалистичке списе за тазбину спасе, и тима слични чисти и начелни утицаји.

—

**Смрт старијег брата изазва преокрет у Лазином животу — Живот у Н. Саду — Пера Годоровић, Пера Велимировић, Пашић — „Стражаре“ протерују.**

Неће бити без интереса, а може послужити можда као материјал будућем прагматичном биографу Лазином, ако изнесем неке податке, карактеристичне по његову личност.

Лаза је у Новом Саду, учећи гимназију, становао са својим старијим братом Иваном, који је био чувен као ђак особитога

дара и вредноће; али је, на велику жалост и удове мајке и наставника и целе околине, умр'о од туберкулозе при самом завршетку гимназије. Такав крај његовог идеалног брата коснуо се необично Лазе, који је такође био одличан ђак и не баш челичног здравља, и он се већ тада реши да из гимназије оде на медицину и буде сам себи лекар. Одмах се дао на интензивно гимнастисање а као медицинар и системскије, полажући уз то важност на храну и друге хигијенске мере. Ми смо се дописивали и док је Лаза био у Новом Саду па и у Цириху, и тек кад он отуда дође за уредника „Страже“, упознасмо се лично. Његов управо бујан изглед зачудио ме је а још више његове кугле (хангле), с којима је он редовно гимнастисао. Ја сам их с муком једва могао подићи са земље. Јео је бифтек скоро сваког дана, и то приређивао га сам, Само јаку је храну употребљавао; поврће само као зачин-гарнирано.

Из Новог Сада послао ми је Лаза као гимназиста своју слику, коју сам према забелешкама на самој слици, примио 17. новембра 1871. г. Према тој слици Лаза није ни мало одавао физиномију туберкулозног кандидата. У седамнаестој години, са тек појављеним брчићима на меснатим уснама, са умереним не дугим вратом, високим челом и бујном косом, пре је давао утисак обичног здравог младића. Једино око јагодица и испод очију опажао се неки траг слабости. Знајући тада за судбину његовог брата Ивана, ја и сви моји другови, видећи ову слику одбијасмо са највећим поуздањем ту мисао, да такав младић може бити туберкулозан. Друга страна те слике учини се једном мом пријатељу веома особена, чак неприродна са сликарског гледишта. Као походицац сликарске академије у Минхену, он је налазио неку погрешку у положају — оси очију. Мени се не чињаше ништа неправилно, и бранио сам као несликар слику са тачношћу фотографског апарата, који даје потпуно ону слику предмета, како он у природи постоји. Млади сликар остао је код свога уверења, а ја сам после шест година, приликом мога виђења са Лазом, имао прилике да се уверим како

фотограф није ништа слагао што се Лазиних очију тиче, нити су оне у њега биле нешто особенијега положаја од очију других људи. Изгледале су велике као што се то опажа код свију кратковидих. Али што ме је изненадило, то је Лазина дебљина, мускулозна већим делом од јаког и системског гимнастисања; али ипак за млада човека од двадесет и три године нео-



Лаза Пачу као ђак.

бична. Ђачку слику Лазину, о којој је овде реч, додајем овој књизи.

Лаза је радио дању, ноћу само зими, у колико су дани били краћи, дочим је Пера Тодоровић био ноћни радник. Шетње Лазине беху куриозне, те су изазивале пажњу Но-

восађана. Због своје телесне облине, неизбежнога штапа и махања руку, променадом смо ишли ја, мршавко, и он, дебељко, напоредо, а госпођа Ленка пред нама. Ређе смо прелазили у Варадин. До Дунава и паробродске станице, па натраг.

Пера Велимировић је био доспешнији, и с њим, највише без госпође Ленке, ишао је и даље. Честа мета тим њиховим шетњама беше на периферији вароши, према Фугу „Бели Во“ са пространијим зеленим двориштем, без „нобл“ света, са добрим пићем и богатом закуском. И по нарави се подударао са Велимировићем. Са Пашићем беше најинтимнији. Када је овај једном поручио из Београда да ће доћи у Нови Сад, Лаза не могаде сачекати да ми то лично саопшти, већ рече радосно мојој сестри, која се десила код њих: „Долази нам — паша“. Једва сам погодио на кога се односи то његово тепање. У вече, кад сам се видео с њим, поновио је он буквално ту радосну новост и запитао ме, да ли ми је сестра одиста испоручила његову поруку. Ту интимност задржао је, и као доцнији министар није хтео у кабинет без Пашића. У току времена и рада код њега је придошао и тај појам о Пашићу: да без њега нема честитога посла ни успеха; а он је, као министар финансија, био присталица оне максиме, изражене у познатој реченици: дај ми добру политику, да ти дам добре финансије.

Та инклинација према Пашићу потекла је из заједничког студенског живота у Цириху, где су обојица постали Бакуниновци. Само што је Лаза почео медицину, кад је Пашић већ свршавао енжињерију, као и Пера Велимировић. Живо се сећам тадашњих Лазиних дугачких писама на флиспапиру, у којима ми ватрено слађаше Бакунинове погледе, подвлачећи важнија места црвеном, плавом и чак зеленом оловком. А сада у Новом Саду бесмо сви *Свешозаровци*. У ствари беше то тако, ма да нам не падаше ни на памет, нити ико од нас икада хтеде да се назове Светозаревцем, те да тиме рескира да буде оглашен за назадног „жреца“ личноме култу. Нама, новим људима беше особито зазоран лични култ са Светозарем Милетићем, по ко-

јем се његова многобројна војска призиваше Милетићева— „Милетићевци“. Милетић беше по начелима либерал. Али и он и све његове присталице избегаваху тај назив према начелу због либералне владе у Београду, са чијом се политиком не слагаху. С тога је реч: либерал-либерално замењивана са слободоумно (слободоумна странка), кад се желело избећи понављање Милетићевог имена.

Милетић на једној страни, Светозар Марковић на другој страни беху у ствари вође својих присталица. Али у оно доба младичке трке за најнапреднијим, најидеалнијим, најслободоумнијим, најсамосталнијим и још много других нај-нај-није се допуштала ни помисао на неке концесије стварности, док нам се та „тврдобиијушча“ факта не почеше лупати о главу. Социјалиста Светозар Марковић са друговима, да би добио битку према доминантном либерализму тадашње организоване омладине, подноси њеној скупштини у Новом Саду (1870 г.) нешто умеренији, демократски програм. Први уступак. Јер из усвојеног назива социјал-демократе, беше напуштена прва пола назива. Тако кад србијански „комунци“ уђоше у народ, у општине и народну скупштину, сведоше свој програм за најближу будућност, не више на *револуционарне* захтеве (сем у спољним питањима: ослобођења и уједињења) него на *реформне*. Ми, њихови другови у Аустроугарској, не ушавши дотле у народ и не сукобивши се са реалним односима, сматрасмо Србијанце, као неке невере према Светозаревој мисли, док се на послу не нађосмо опет заједно. Пера један и други, дођоше у Нови Сад као „радикали“, који социјалистичке захтеве задржаше за економску и друштвену страну; а оно друго за доцније, остављајући социјално развијенијем западу да припреми решење. То еволуирање унатраг ипак не хтедосмо признати, нити тражисмо тада ту реч. Па ево нас на „Стражи“, на првобитном начелном гледишту. Елементарни утицај реалних прилика демонстрирају нам данас баш и још јаче еволуирање у назад код Совјетске Русије, којој је за то мање требало времена, него ли некада пионирима српскога социјализма.

## У критичној ситуацији критични погледи Лазини и породични обзири

Угушивање „Страже“ дало је прилике за упознавање Лазе са још једне особене стране, која је јако задирала у моју судбину. Наредбом о протеривању из Новог Сада, бесмо обухваћени Лаза и ја, тада урођени држављани Угарске, и оба Петра, поданици тадашње кнежевине Србије. Пера Велимировић без своје кривице, јер као што напоменух, није био члан уредништва. Због тога га је често Пера Тодоровић прекоравао. После једног таквог сукоба доброћудни Велимировић био је заћутао. Бавећи се инжињерским пословима ван вароши, он је при крају листа једва стигао да одговори тој обавези на тај начин, што је на брзу руку превео популарне економске чланке социјалистичког писца Шрама, који су изишли у последњој свесци „Страже“. И то је била сва његова сарадња на томе листу, због кога је и он био протеран.

Најтеже погођен тим прогоном био сам ја, пошто сам имао да издржавам своју тек обудовљену матер и неудату сестру. Велимировић беше нежењен, Милица Пера Тодоровића беше отишла у Русију, а Лаза је већ и тако намеравао да оде у Берлин и онде полаже лекарске испите. Полицијски рок од два дана озбиљно је употребљен на пријатељске договоре о мојој судбини. Испаде као једино могућно решење, да ми Лаза позајми две хиљаде форинта, те да отворим у Вршцу српску књижару. И, веома чудновато, госпођа Ленка, на чије се паре рачунало, беше вољна да учини ту позајмицу, а њен муж, Лаза, беше одлучно противан. Пера Тодоровић, по урођеном му темпераменту, заступаше моју ствар ватреније него ли и ја сам, претећи Лази и прекидањем пријатељства. Ни благе и озбиљне речи Велимировићеве не поколебаше Лазу у његовој одлуци, а Пера Тодоровић и ја растасмо се са Лазом завађени, непријатељски.

Карактеристичан по тадашњег и доцнијег Пачуа беше дијалог који се том приликом развио између њега и мене.

Подсетио сам га на његово писање од само три године пре овога догађаја. Тада није била довољна црвена и плава писаљка него је подвлачио и зеленом, да би што убедљивије доказао, како социјалног преокрета или револуције не може бити, докле се сви материјално не срозамо до онога стања сина божјега „који нема на што своју уморну главу да наслони“. Сад он неће да се одвоји од Ленкиних две хиљаде форината, потребних за егзистенцију једнога друга и породице му, а који ће му се капитал почети враћати, а можда и сав вратити, после године дана.

— И данас сам, одговорио ми је, тог истог уверења, са општега гледишта; али са мога специјалног тај новац је преко потребан за моју будућу егзистенцију, за оспособљење да за себе и за друштво могу да урадим више него данас, кад нисам управо испекао своју струку. Кад бих пре тога издао Ленкин новац, морао бих пасти на терет пријатељима. Од брата не могу данас ни крајцаре у готову добити.

Ова брига Лазина за његову материјалну будућност, која нама тада изгледаше претерана и неоснована, често га је у његовом животу сналазила, као што ћемо имати још прилике да то покажемо.

„Цинцарство“ — то би овде у Србији била прва реч за такав поступак једнога Пачуа. Нама пак ни једном тада не паде на памет такав прекор. Он не би био ни оправдан према Лази у том вулгарном смислу. Пратећи доцнији рад Лазин, ја сам нашао да је то из њега говорио будући финансијер, који увек стварно оцењује прилике и средства, која не даје из руку, док их не употреби, не искористи за што потпуније остварење својих планова.

Лазина мати остаде иза смрти супруга јој, попа Стеве, у шајкашком селу Чуругу удовица. Најстарији брат Лазин Ђорђе, морао је са мршавим наслеђем отпочети трговину и сагледао једва свој спас, када се Лаза ожени са „богатом партијом из Сервије“, те не мораде више мучно зарађивану и сакупљану крајцару свом брату, „на великим наукама“ слати.

Јест, Лаза је за себе имао основана разлога, када је у оном тешком моменту по мене, отворено изјавио да је Ленкин мираз једино издржавање њихово, а нарочито његово, докле не сврши докторију и не дође до рођене зараде. Брату да се обраћа поново, није више имао образа. У осталом, да не би ни женине паре трошио ван спреме за своју струку, он је сем уредничког хонорара имао зараде и од уређивања „Елементарне Библиотеке“ у издању Пајевића, популаришући природне науке.

### Лаза у Београду — Приватан а затим општински лекар

Кад је покренута „Самоуправа“ 1881. године, и ја из прека долазио у Београд, Лаза је већ био овде приватан лекар. На моје питање, Пера Тодоровић, уредник „Самоуправе“, рече ми, смешећи се, помишљајући на наш рогобатни растанак у Новом Саду.

— Дабоме да је Лаза с нама, али како. Сад баш изилази његово „Грађанско Друштво“ у подлиску, али не сме да се зна да је он писац. И узедете ми реч, да никојем пријатељу за мојега бављења у Београду, не одам ту редакцијску тајну.

Што је истина — истина. Лаза није био борбена природа и далеко од храбрости револуционара па некад и самога грађанина. Његови „неодложни послови“ у Новом Саду и Бачкој, за саме изборне кампање у Србији, даваху прилику за заједљиве досетке у београдским политичким круговима. Према његовом пореклу најближа присподоба беше са оним куражним Грцима, осуђенима на ариште, који нуђаху једно другом првенство: „Изволите ви напред, ви сте старији“.

Стална ми је тежња да будем објективан и тога ради износим и слабе стране Лазине, које ишчезавају према његовим добрим странама, благотворним и крупним по својим последицама.



Пре свега, Лаза је био трудољубив ђак из неусахле љубави према науци, којој је остао веран до своје смрти, а тако исто непоколебљиви пријатељ људства а међу овим особито свога, српскога народа. Он је исто тако био уверени радикал, чврст у свом, на широком научном основу базираном уверењу, и спреман на жртве за њ, само до безбедности личног и моралног опстанка, саобразна цивилизованом човеку и друштву.

Лаза је на универзитету сачувао глас марљивога ђака, тако, да су га професори запазили и заволели. Поред своје струке, он је вредно проучавао и економију, пратећи уза то, стално и социјалистички покрет и литературу. Он је први после Светозара савладао цео Марксов „Капитал“, а за њим други, опет новосадски ђак, покојни Бранко Михајловић, доцнији лекар округа београдског. Ми други према тим „феноменима“ спотицасмо се на пола или трећину пута о хегеловску дијалектику те социјалистичке библије.

Цирих беше за две деценије права социјалистичка колонија Срба ђака, поглавито из Србије. Кад због свог одметништва од прописаног „благодравља“ Светозар Марковић изгуби „правитељствену“ штипендију, он пређе у Цирих на технику и повуче за собом масу ђака у „слободну Швајцарску“, па међу тима Лазу и Нинковићеве из Новог Сада и друге. „Слободна Швајцарска“ а нарочито Цирих беше тада за Србе ђаке права „Слободија“ и с тога, што се многи револуционарни руски ђаци онде школоваху. У њиховом друштву, проткано женскињем, Пера Тодоровић је научио више руски него да је ишао у саму Москву; исто тако од њих је прихватио сав „нихилистички отров“.

Дружење са даровитим беседником и непоправљивим револуционарем Михаилом Бакунином дало је српским социјалистама онај оштар, резолутан темпо у њиховом потоњем раду, коме је на родној груди одредио правац Светозарев реализам, отпочет у Омладини Српској и боље развијен у Србији. Бакунизам беше пролазна младићска грозница, која је свој врхунац прославила у отимању нихилисте Нечајева од

републиканске полиције, која га је требала издати и издала га је најпосле Русији као „обичног злочинца“. У организацији за ту отмицу беху њих тридесеторица. Колико Руса а колико Срба, споредно је. Главно, да је Србин био глава, Милош Андрејевић, који је лично од швајцарских полицајаца отео и из железнице избацио везаног Мечајева. Али код насталог гушања са жандарима, не виде он ни једнога Руса да му прискочи у помоћ и да тако доврше започето „дело“, за које наш јуначни Милош буде протеран из „слободне“ Швајцарске.

Осим тога што Цирих представљаше у поменуто доба Елдорадо за српску омладину, жедне „нове науке“ — по библијском скована реч Пелагићева — беше он погодан и за озбиљну студију и спрему. Тако је тек у њему и преко њега Светозар Марковић упознао стварност (индустријализам и његове чиниоце и последице) начела и теорија Чернишевскога, с којима се упознао у Русији. Онде су своју струку испекла потоња два министра-председника: Пашић и Велимировић. Ђура Љочић, с којима је Светозар покренуо први социјалистички лист, „Радник“, у Београду, такође је онде свршио инжињерију. Његова сестра, госпођа Драга, прва Српкиња лекар, тамо је испекла своју струку. Журналистички првак Пера Тодоровић такође је у Цириху положио темељ своме знању. Риста Данић, Д-р Јован Данић, Д-р Марко Леко и многе друге знаменитије раднике и раднице Србија је добила из Цириха.

На почетку живота Срба ђака у Цириху, када образоваше своју дружину, изабраше за председника Пашића. Кад је он отишао у Србију, наследио га је Пачу. Дружина се зваше „Задруга“. Ова почаст показује колико је Лаза цењен био међу друговима.

Лаза Пачу, после прекида медицине због уређивања „Страже“, пређе на берлински факултет, где се спремао за испите лекарске и полагао их тако до маја 1880. године. Његова дисертација (о костобољи) запажена је у научном свету, и његове идеје онде изложене извес је научар, члан културнога народа, погодније средине за стручне студије, један Енглез

— Пеџет (Paget), што је признато и забележено у стручњачком часопису Д-ра Нотнагела (*Die Vegetationsstörungen und Erkrankungen der Knochen*). Обрадовало је и уједно растужило нашега Лазу, када му на то обрати пажњу Д-р Демостен Николајевић. Растужило, што му прилике наше не дадоше да продужи свој стручни рад, за који је имао такође јаке воље и дара, да је и на том пољу могао створити крупне добитке за науку и славу свога имена и свога народа. Ну његов таленат и оштра памет нису могле а да се не покажу на сваком његовом послу, које му је задао живот и прилике у српском народу и српској држави, и то у користоносном облику по општу ствар.

За Лазу беше Цирих и по томе значајан, што је онде нашао своју будућу супругу. Госпођа Ленка, рођена Зако, после несрећног свога првога брака у Бечу, беше дошла у Цирих са намером да се ода васпитној струци, где се упознала са Лазом и за њега везала своју судбину, Она је и на последњем његовом часу у Врњцима била уз њега и заклопила му уморне очи.

Кобан глас социјалистичке „Страже“ пратио је Лазу и у Београд, по добијеној докторској дипломи, те је скоро годину дана провео без зараде. При национализацији посаветова га искусни државник Ристић да у презимену, због цинцарског звука, учини малу измену, на пр. Пачић; али Лаза захвално одби тај предлог, изјавивши да то име неће сметати ни њему овде, као што није сметало ни његовим претцима „преко“, да се покажу добри и заслужни Срби.

Лазини претци су пребегли, као многи Цинцари и Грци, са Србима у великој сеоби под патријархом Чарнојевићем, из Блаца у Македонији и населили се у поморишкој граници, од куда се један прамдед, због прогањања православља под Маријом Терезијом, са многим незадовољним Србима из околине Арада, преселио у Русију. Један је отишао северније од Арада у Маџарску, а Лазин директни предак повукао се са шајкашима (понтоњерима) из Поморишја у Чуруг. Отуда се појављује име Пачу у Кечкемету, Пешти, Суботици... И ком-

позитор Др. Јован Пачу је из те задруге. Дакле су се Пачуи кроз векове радикално лечили и излечили од цинцарштине, на које је једино њихово презиме алудирало; али им га је традиција освештала, те на хтедоше да га напусте и замене другим „српскијим“. Мати Лазина пак беше из одличне српске породице Цветића. Глумац и драмски писац Милош Цветић беше из те одличне породице. А њен рођени брат беше последњи српски архимандрит, настојатељ манастира Бездина, српске задужбине испод самога Арада, који је припао Румунима много раније него што је разграничен Банат између Румуније и наше данашње државе.

Баш за нашег борављења у Новоме Саду беше Лазина мати позвата у манастир на сахрану архимандрита Цветића. Трагика овога српског архимандрита интересантна је и карактеристична по смиреност и питомину овог манастирскога братства, регрутованог скоро сасвим из оних већим делом порумуњених крајева.

Познато је да се калуђери у свом завету одричу свега светскога, па дакле и имања и родбине, па и свога имена. Али је тако исто познато, да се у току времена тај завет свео готово на само мењање имена и облачења црне ризе. Испрва се гледало кроз прсте помагању родбине и наслеђивању материјалне уштеде осим специјалне калуђерске опреме; а после је то постало правни обичај. Неки српски патријарси и митрополити примаху племство — још од владара туђинаца — и пренашаху га на своје фамилије. Они „влауцани“ — како их удовица стално зваше, — у Бездину пак изиграше ово обичајно право на тај начин, што је позваше тек после смрти архимандритове, пошто су они сву његову имовину разграбили. Дуго није смела ни распитивати о покојниковим драгоценим стварима, које је она тачно познавала из свог периодског бављења у манастиру; а још мање да је смела предузети потребне кораке код надлежног тамишварског српског владике. Један од верних монаха њенога брата саопшти јој намеру тога смиреног братства: да је убију. Једва је умакла са јединим видљивим споменом на покојнога брата — златним сатом његовим.

Једном примљен у општинску службу, Лазу су његов рад и спрема брзо уздигли на положај шефа општинских лекара. Вршећи савесно ову дужност, он није напуштао ни своју приватну праксу, која му је давала прилике (његов „катего-рички императив“) за потребно телесно кретање. И као лекар био је омиљен, пошто је више полагао на социјалну страну и својом речитошћу упућивао на хигијенско живљење, те да би се што пре укинула употреба лекова и рецепата. Он се нерадо растајао са лекарском праксом због потребног му кретања а и самосталног, независнијег и слободнијег живота, као и због захвалних му и на њега упућених му пацијената, који и стварају лекарски реноме. Неке интимне а сиромашне пријатеље лечио је и као потоњи управник државних моно-пола. Разабирао сам за лекарско поступање Лазино код не-ких његових сталних пацијената, али најбоље памтим свој случај. Скоро на свршетку своје службе у родном месту Грчића Миленка, у убавоме Черевећа, захватио сам био ни мало убав плућни катар. У оно доба Черевећ је имао два лекара, општинског и фабричног са Беочинске Каје. Лечили су ме оба двојица. Давали су ми лекове и савете уз брижну мину; али, што су од мене крили, то су слободно говорили по Новом Саду и Карловцима. Од тамошњих својих пријатеља дознао сам узрок те забринутости мојих лекара и личних пријатеља: да од мене нема ништа; за два месеца биће ми крај. За ту озбиљну дијагнозу дознадох тек када је тај кобни рок био протекао. Ипак ме је то нагнало да ствар узмем озбиљније. Дођем у Београд ради испитивања спутума код Д-р Батута. Али овај беше тада баш некуд отпутовао. Свратим код Лазе. Сасвим природно испричао сам му свој случај и он ми пред-ложи да ме лекарски прегледа, што ја захвално прихватих. После савесног прегледа и потребног испитивања, рече ми, да су моји унутрашњи органи исто онаки као пре десет година; да постоји свеж катар, за које Абација није апсолутна потреба („Свакако би ти чинило добро, као и мени овако дебелом“). Извесно време присничеви облози око прса и врата а за тим

употреба селтерске воде за четири до шест недеља. Дознавши за погодбе мога службеног пословања и просторија, препоручи ми категорички да набавим неки заклон (параван) од хладнога ваздуха, који струји кроз често отворана врата; „јер — градећи алузију на моје мршавило — твој грудни кош са оно нешто мало мишића слаб је оклоп за стреле спољашњих елемената“. За моје лекаре рече: „мора да су сувише млади“, што сам му могао потврдити. „Према твојим плућима, храбрио ме, ти можеш доживети и сто година, разуме се, уз добар, паметан живот и негу. И мени би добро чинила Абација, само што за то треба доста трошка. И ти, када би се усилио да одеш на море, задужио би се и ради одужења морао би себи ускратити важне телесне, животне потребе, а то је слабљење, готова нова болест.“ Ка да не запази и овде будућег финансијера, коме једнако пред очима лебди економска страна?

Оно што ми Лаза рече „пре десет година“ односи се на наше заједничко живљење у Новом Саду, када ме је као скоро свршени медицинар прегледао; али ме је ради правог лекарског прегледа и лечења упутио, код онолико Срба лекара, на Јеврејина доктора Офнера. Његова савест није му допуштала ни своју супругу да лечи, кад је то затребало, пре него што ће испити да утврде његову лекарску спрему. Моји добри пријатељи, медицинари у Бечу, неколико година пре тога, упуштали су се у лечење и пре завршених испита.

Ето такав је начин при лечењу имао Д-р Лазар Пачу. За седам година општинске службе и распрострањене приватне праксе, он је зарадио толико, да је уз помоћ своје супруге и на њезином земљишту могао подићи кућу у Југовићевој улици, и тако је, поред куће госпође Ленке у улици Чарапића Васе, имао две куће. Постао је „прави ћифта“, како га је радо пецкао покојни Васа Пелагић, пријатељ из Цириха, са врела „нове науке“. У то доба је Пелагић са особитим уживањем причао, како од тога великог ћифте једва је искамчио потребну суму да купи црвене руске чизме. Кад је приликом дошла реч на

то, Лаза је, уз срдачан смех, потврдио да је после неколико узајамних пецкања најпосле пристао да га Пелагић „оглоби“. Он је опет уживао да раскалуђера упућује на његову рођену „замуку“ (Пелагићев израз). Наш пријатељ Пелагић искрено је признавао, да није никад без готовине, бар 300 форината. „Да му се у невољи нађе“. Често је новац зашивао у хаљине. Томе су га научила честа хапшења и протеривања из једне државе у другу.

### **Улазак у државну службу — Управник државних монопола — Неистакнута али најстварнија сарадња на модернизовању српске државе.**

На наваљивања својих пријатеља, а нарочито Д-р Мише Вујића, тадашњег министра финансија, примио се Лаза 1889. год. државне службе, за управника државних монопола, где се показао као ваљан организатор и администратор и ту положио темељ своме финансијерству. Скоро сва министарства и надлештва плаћаху скупе кирије у приватним зградама, бајаги због недоношења закона о државним грађевинама, што Лази не сметаше да купи за монополску управу готову зграду, палату Лаховарија, ову преправи и тиме из свога буџета избаци позицију за кирију. Бесциљно терећење буџета беше му наопако мрско. О томе знају доста да причају министри свију струка а нарочито војни, када он постаде министар финансија, чије је буџете најсавесније испитаивао и упућивао своје драге колеге, да се управљају строго према кредитној могућности, коју допуштају државне финансије.

„На наваљивање својих пријатеља“ . . . . не сме се никако узети као конвенционална фраза. Одиста су биле муке приволети Лазу да напусти своју угодну лекарско-административну службу у београдској општини и мили му лекарски позив, који му је, према тадашњим приликама, доносио добар узгредан приход. Кад је при свом доласку у Србију, поред саме дипломе, остао годину дана баз зараде, шта ће бити

с њим, кад загази у нестални живот српскога државног чиновника! А у колико је чиновник крупнији, у толико је већма изложен ветрометини партизанског, котеријског па и династичког прогањања. Миша Вујић већ као Министар Финансија, највише га салетао и скоро очајнички апеловао на његову љубав према земљи и радикалној странци и њезиној што берићетној владавини, којој мора и он своју жртву да принесе. А за то место, државним потребама и приликама изазвато, нема спремнијега човека, који би са тога положаја стварао и организовао ту нову установу: управу државних монопола. Тако јаким разлозима обезоружан, Лаза се најпоследње одрекао своје удобније и мирне лекарске службе и наишао је на пут, на којем је, као зато предодређен, постигао највеће успехе, додуше више за земљу и странку, којој је припадао него по себе лично, пошто више није могао као дотле конзеквентно да посвећује потребну пажњу своме здрављу.

Под интеллигентном, увиђавном и строгом управом Лазином, без бирократског цепидлачења, била је милина служити. Он је водио рачуна о раду свакога чиновника и није чекао њихове молбе за унапређење. Један наш лекар, био је и народни посланик, рече ми једном, да га стид задржава, а радо би ступио у службу под управом Лазе Пачуа, уверен о најбољем обезбеђењу егзистенције и каријере.

Већ као шеф општинских лекара у београдској општини имао је Пачу прилике да уђе у административне послове, те је могао брзо да се разабере у разгранатој администрацији државних монопола, коју је он управо имао тек да ствара са својим особљем, које је он као демократа сматрао не друкче него као своје сараднике. Управа монопола је управо финансијска установа, а финансије су биле не само теоријски него и практички прави елемент, у коме се Др. Пачу умео кретати као да је за то рођен. Набавка дувана и домаћег и турског, набавка соли и других монополских предмета, претпоставља познавање робе (предмета), њезиног порекла, погађање — транзакцију, за коју нико није био згоднији од њега. Само



куповање зграде од Лаховарија беше једна крупна и светла транзакција, једна врста испита за новајлију у финансијској пракци.

Као установа у своме постајању, управа монопола задала је грдна посла сваке руке. Ваљало је стварати правилнике за куповину и прераду дувана а тако и за друге артикле, који су постојано потпадали под државни монопол; а исто тако и специјалан закон о монополској управи, особљу и манипулацији у опште. Све је то у првом реду тражило Лазину иницијативу, комбинаторску снагу, израђен ум и практично улажење у посао и његово целисходно вршење. Његови пријатељи у влади и ван ње признавали су му то и дичили се његовим успехом, за који је био, и то више пута, формално одликован. Та пословна усавршеност, еластичност и експедитивност поред све његове дебљине, донела му је то, да је бивао упрезан и у друге државне послове, које је радикална странка, прешавши на практичну политику, требала да посвршава зарад подизања државе на онај степен модернога уређења, како га је она као опозиција цртала и замишљала, и у колико су јој познате, не баш повољне прилике у земљи, допуштале.

Прве године радикалне владавине (1889-1892) беху испуњене грозничавим радом: да се донесу што бољи закони и положи здрава основица за слободан политички и привредни живот праве културне државе. У народној скупштини председавао је Пашић, а када је овај од Саве Грујића примио председништво владе, у скупштини је председавао озбиљни и достојанствени народни трибун Димитрије Катић. Секретари беху: Др Вукчевић, Ратарац, Лука Лазаревић, Љуб. Јоксимовић и други. Министарске струке престављаху: Мих. Вујић (финансије), Ј. Ђаја (полицију), Кос. Таушановић (привреду), Андра Николић (просвету), Мика Кр. Ђорђевић (правду), кога брзо замењује Гига Гершић, Пера Велимировић (грађевине) и други радикалски прваци и стручњаци, који прегоше вредно, сваки у својој струци, да што више модернога створе и уведу.

И Пачу је и позиван и сам радо стављао у службу тога радикалног прегнућа своје темељито знање и урођену умешност. Привредни и финансијски законски пројекти изазиваху и њега на живу и предану сарадњу. Ударао се темељ и домаћој индустрији (фабрике штофова, кожа и т. д.), уводиле се трговачке и занатлијске школе, градили се и мењали се у корист домаће производње и трговине трговински уговори са Аустро-Угарском, Француском, Енглеском, Белгијом, Црном Гором, и ту је Лазина сарадња знатан део на себе примила. Доказ су и његови потписи на неким уговорима из те периоде радикалног и државног полета. Да би се тачно знало, шта и колико земља производи, шта има, шта треба извозити а шта са стране увозити, постављена је на модерну основу државна статистика и у њеном централном одбору био је ревностан члан Др. Лаза Пачу. Стојан Протић је у то доба из уредништва „Самоуправе“ прешао у полицијску струку а доцније у министарство финансија (председник пореске управе).

### **Државне трзавице доводе до отпуштања Лазиног а затим и његово враћање на старо место**

Краљевско намесништво беше тада у рукама Јована Ристића, Јов. Белимарковића и Косте С. Протића. Она двојица либерали а овај трећи напредњак, који се упокоји 4. априла 1892 г. Са намесништвом имала је радикална влада мање да натеже него са краљем Миланом. Специјално са првим намесником, како ме у прво време увераваше г. Пашић, били су односи коректни. Белимарковић је до смрти волео да звецка сабљом и да понекад затеже жице. Смрћу једнога нелиберала у намесништву беше дата могућност, да се извесна равнотежа постигне именовањем једнога радикала за трећег члана, генерала Саве Грујића, ако се не би желео Пашић.

Овај догађај узнемирио је јако либералне намеснике и њима се привиђала та страховита опасност, да би се радикали

са добијањем трећег наместника овековечили. Као да није сасвим право и у реду да владавина буде онога, који има већину у народу, и као да дотле није увек била радикална странка или њезин представник, радикална влада, та која је попуштала свагда, кадгог би се појавила нека несугласица између ње и наместника, и као да она није толико пута показала и доказала своју лојалност. Али либералним првацима беше овладао прави партизански пароксизам, у којем не хтедоше водити обзира ни рачуна ни о чем другом него само о том, да је за њих дошло време. Сад или никад. И искусни и стари државник Јован Ристић пристаде уз ову опасну струју. Потпуно се могу на њега применити оне речи народне мудрости: „Превари се — уједе га гуја“. Његов пристанак значи да је у њему победио партизан патриоту и далековидног државника. Јер, како је имао срца да прекине патриотски и културни рад, који се неколико година пред његовим очима и, тако рећи, под његовом руком онако лепо развијао, и како је могао рачунати да либерална странка, још у 1880. години депопуларисана и изнемогла, може, и ако нешто од познате  $\frac{5}{6}$  народа смањену радикалну странку савладати и укочити сву њену акцију?

Али Србији беше суђено да испије и ову горку чашу. 9. августа 1892. год. наместничким указом буде отпуштена радикална влада а на њено место постављена либерална са Јов. Авакумовићем на челу. Главни стуб беше пак, како га Ристић титулиса, „мој син возљубљени“ — Стојан Рибарац. 15. истога месеца изиђе проглас, са којим теже да надлицитирају радикале. Ови обећаваху смањивање дажбина, нарочито посредне, најтеретније по најшире слојеве; а либерали сад декретују укидање трошарина и монопола. Декретују, али у ствари их не укидају, као што ни једна влада не одбацује затечене приходе, док им не нађе замену. Обећава се уједињење зајмова, упрошћавање администрације и друге тако популарне, али мучно изводљиве ствари, за што треба времена. Не месеци, него године.

После тога замахну либерална коса, која је у часу оборила на хиљаде радикалних државних службеника, а нарочито су од ње пропатили учитељи, пионери радикализма. Премештања и отпуштања пунила су „Српске Новине“ месецима. За пример немилосрдног поступања наводим само да је потоњи председник и министар спољних послова, др. Миловановић, отпуштен као комесар народне банке. А тако и Рада Предић, управник државних дугова, кога је Вујић поставио да модернизира ту установу, не обазирјући се на то што се он „преко“ обележио политички као либерал. Вујић га је довео са високог положаја из народне банке и као писца за оно доба класичног дела о књиговодству. Стојан Протић је одмах дао оставку, па и нашем Лази није остало друго него да то исто учини. Ето да се испуни његова слутња о кобној променљивости чиновништва у Србији. Није био саставио ни три године државне службе а већ је био бачен на улицу.

Али ствари се у Србији са оваквом грацијом развијаху и даље. Пошто су тисуће Срба чиновника озлојеђени и то расположење пренели на свој род, познанике и другове, мишљаху либерални власници, да је таман „рашчишћена ситуација“ за повољан изборни резултат. Енергични Рибарац није се либио да и оружјем корегира народну вољу, те је тако неколицина бирача платила својом крвљу и животом те слободне изборе — либералне (Горачић). Ту је дара превршила меру. Млади краљ употреби тај критични моменат да скрати своје малолетство, те позва своје туторе — намеснике са министрима заједно на историјску рибљу чорбу (вечеру), после које им објави да су збачени са власти и да су моментано његови заробљеници. То је опет донело један знаменити дан краљевине Страдије — 1. април 1893.

После тога настаје враћање радикалне чиновничке војске на старо место, па се и др. Пачу нађе наново на своме месту управника државних монопола. После осмомесечне службене паузе, природно је да се Лаза осећао вољан за рад, али је та вољност ускоро била поколебана нелагодним осећајем о кобној

променљивости положаја и егзистенције. И његов појам о самосталности и удобности није му давао да дође до неког задовољног службеног живота и рада. Он је на пример сматрао да је његово надлештво, заступљено у министру финансија као врховној поглавици свију финансијских одељака, па да није и он, управник дужан да се појављује увек при дочеку и испраћају владареву. Али краљ Александар није хтео за то да зна, па му је и самом примећавао а у његову одсуству присутнима и јаче подвлачио ту његову „нелојалност“, што га је најпосле довело до оставке.

Једном, шетајући са Лазом преко Теразија, па баш пролазећи поред двора, одговараше ми на питање о памети краља Александра Обреновића, наведавши ми за доказ његове абнормалности једну новост за мене. Када је после мамурлука од историјске рибље вечере импулзивни министар Рибарац своју срџбу сабио у оно неколико јаких речи: Једно искуство више, једна обмана мање — последњи Обреновић је покушао да сугерира радикалним министрима, да га смакну, и то тако, као да нема ништа лакше од тога чина. Просто му турити у џеп спремљен издајнички напис.

Лаза ми је то тако енергично са неком грозом причао, као да би се то саме његове главе тицало. Приметих му и на лицу одвратност према неурачунљивом власнику, и тад разумдох потпуно Лазино страховање за живот и егзистенцију за читаве владавине Обреновића. С тога више у шали рекох му:

— Па, Лазо, скоро је боље бити овако незнатан и неопажен као ја што сам.

---

**Комесар народне банке — директор београдске задруге — државни саветник — сатворац државног рачуноводства**

Неко кратко време био је Пачу комесар народне банке. Када је Коста Таушановић приликом Видовданског атентата (1899) допао тамнице, Лаза се радо примио директорства у

Београдској Задрузи, где је пробавио неке четир године. Напустио је нерадо тај самостални положај, отишавши у Државни Савет, којом су му приликом урачунате све године општинске и државне службе, те тако стекао право на пензију.

Тада тек, под мудром, сталоженом и постојаном владавином Краља Петра, поче се Лаза осећати обезбеђен за живот и будућност, те је све више улазио у слободан јавни живот. Тада се он често виђао на радикалним зборовима као говорник и председник, и тада шири радикални кругови моглоше оценити и уважити речитост, ученост и памет тога свог првака у потпуном смислу те речи. Лаза се није грабио за популарност. Он је у јавности радио и учествовао, што је сматрао да је дужан и према земљи и према странци; и да му ваља и своје знање и своје моћи ставити у службу што потпунијег рада на унапређењу интереса српскога народа и његовог живота. Иако речит и разложен говорник, није у народ ишао. Он је више познат био по уважењу радикалних првака са његове спреме и солидности, па су га радикали рачунали у своје прве људе пре него што је постао министар и појављивао се на радикалним зборовима.

Последњи пут под Обреновићима дала се Лази прилика да стави своје личне способности у службу земље и радикалне странке, кад је састављен сенат и он у исти ушао као члан. Биће најкрупнији посао и од трајнијег значаја него што је сама, тако названа, фузија радикално-напредњачка била, што га је свршила анкета, састављена из чланова народне скупштине и сената, за сређивање државних финансија и постављање норма на основу финансијске науке за буџетирање и руковање државним финансијама. Плод тога корисног рада било је Државно Рачуноводство, по којем се радило и, као што се показало, са коришћу по земљу и њену бољу будућност до краја Српске Краљевине. У тој анкети било је петнаест чланова, који су међу собом изабрали ужи одбор за редакцију пројекта: Др. Лазу Пачуа, универзитетског професора Милића Радовановића и Стојана Протића. Много састанака морало се

држати док се тај компликован и важан државни посао до-  
кончао. Привиривале су и друге анкетлије, вреднији међу  
њима, као Пера Максимовић, али су главни радници била ова  
тројица. Често се састајало код Лазе, где им је добре услуге  
чинила његова библиотека. Кад је крајем 1902 г. био штампан  
извештај ове анкете (тачно онолико примерака колико беше  
народних отаца), Милош Ђосић, као председник народне скуп-  
штине честитао је анкети и народном представништву на овој  
тековини државног газдовања, које је тим постављено на су-  
времену научну основу без које не може бити рационалног  
поступања и чистог рачуна о државној имовини, пошто је  
тим утврђен државни интерес као руководни принцип и искљу-  
чен утицај лични или власнички на располагање са државном  
имовином у недржавном или противудржавном смислу.

Овај чин за време озлоглашене фузије показује опет,  
како добро и успешно извршење једнога дела зависи више од  
ваљаних људи, њихове способности и добре воље, него ли од  
облика и компетенције оних тела и установа — китиле се  
оне и најпримамљивијим именом, — у којима се скупе људи  
на рад. Сиромах Миша Вујић лебдео је неуморно над овим  
радом, будући највише заинтересован и довикивао би и скуп-  
штинарима и сенаторима у опште: „Радите, похитајте. Знате,  
ко су нам господари и каква им је ћуд. Могу нас за час ра-  
стерати, и ми немамо сучим да изиђемо пред народ и нашу  
војску!“

Гроза је и помислити на несрећно доба Обреновића. Ту  
абдикација краља Милана и одрицање грађанства више за  
љубав тога, да се и омражена му краљица Наталија истера  
из Србије. Постављање намесништва и превремено њихово  
збацивање. Вероломно враћање краља Милана, који узима  
врховну команду у своје руке. Укидање устава, увођење устава  
првога намесништва, па опет враћање на „даровани“ устав.  
Ивандански атентат, преки суд. Женидба са Драгом, њена  
уображена трудноћа. Погибија обадвоје њих... Али ипак, кад  
се уочи, како и та обреновићска сабласт могаше представ-

љати неки ауторитет, који је, као што се види по поменутој корисној творевини „фузије“ — сувремена техника буџета и Државно Рачуноводство — могао да нагна оце отаџбине на сложан и убрзан рад, — човек и нехотице зажали над овим временом распојасаности и одсуства ауторитета, где и привременом и уставотворном представништву префињених, слободних и просвећених (зенитско-космичко-високо изображених) Срба, Хрвата и Словенаца не могу ни опасности у земљи ни споља да улију потребну увиђавност о пресудном моменту за државу и народно биће, те да се за обезбеђење тога сложе и час пре створе свршено дело. Одиста је ту тешко не писати сатире, како то каже паметни Латин.

### Пачу министар, спасава државу од банкротства и подиже до благостања

Године 1904. Лаза се први пут прима министарства и то финансијскога портфеља, и одмах се ту показао као мајстор. Стручни људи наши са тешким срцем морали су утврдити, да је Србија тада била на ивици банкротства и већ су се узимале у претрес методе, по којима ће оно са мање штете да се изведе. Кад је Пачу посвећен био у ту суморну ситуацију, коју је и сам морао потврдити након свестраног претреса и проучавања, он је према тој јакој оболелости српске државе прописао и драстичан лек: *40% приреза на непосредни порез*. Ствар проста, као оно Колумбово јаје, али крајње непопуларна. Одлучни Пачу, који је увек пред очима имао крајњи циљ, поуздану своју дијагнозу и свој лек, одмах је поднео народној скупштини законски предлог о том прирезу, који ће важити само за годину дана. Што је обећано — то је и испуњено. Финансијски очај беше као руком однесен, а да народ управо није ни осетио терет наметнутога приреза; јер ликвидна државна благајница исплаћивала је уредно заостале плате чиновника и официра, које су опет улазиле у



народ. Поверење државно дало је полета и привреди и трговини и после тога настало је право благостање. Причало се о срећи Краља Петра. Заиста, под тим строго уставним и сталоженим краљем, кога не распињаху више ни младићске страсти ни уображене амбиције, смела се учинити оваква операција и морала је успети; али дубљи, прави узрок томе, то се већ и само каже, где је био.

Ништа не илуструје финансијско стање тако згодно као цифре. Али пре него што изнесем неколико бројева, потребно је сетити се основице финансијскога зла у Србији. Оно се заврежило још у осамдесетим годинама наопаком и противнародном политиком Обреновића, којој су служиле нерадикалне странке. У деведесетим годинама то финансијско зло постало је стално, дефицити су постали кронична болест српских финансија. Управо то стално зло стање наших финансија — речи Лазине са једнога збора — и било је један од разлога, што је по неки пут пуштана на владу и радикална странка, и то баш у моментима, када је требало извлачити државна кола из глиба.

Нижу се године нерадикалних влада а с њима и политичке јурњаве, праћене све већим дефицитима. Ни дрзак експеримент са насилним смањивањем камате на државни дуг (Карлзбадски аранжман) не поможе. Држава је све више малксавала и приближавала се пропасти, у првом реду финансијској. Од тога је спасе 1903. година са нестанком последњега Обреновића. Тада дође радикална странка на владу а са њом Лаза Пачу, да спасе земљу од финансијског банкротства.

Пачу је на двема статистичким таблицама упоредио финансијско стање седам нерадикалних — Обреновићевских година владавине (1894 — 1900) са радикалном владавином за Краља Петра (1904 — 1910), после поменутог санирања 40%-им прирезом. У оном периоду је годишњи дефицит (уз буџет од 64 до 84 милиона) варирао од 4.8 до 14.8 милиона. А у овој другој периоди *суфициш* — запамтите: суфицит годишњи бивао је (уз буџет од 85 до 111 милиона) од 1.5 до 6.5 ми-

лиона. Уз тај суфицит упоредо је ишла и наплата дужне порезе (од 3.5 до 7.8 милиона годишње), што осветљава настало благостање у народу, који с драге воље плаћа стару порезу влади, у коју је стекао веру да добро земљом управља и да о његовом добру мисли. Да не беше овог финансијског преокрета и затим дугогодишњег јачања и крепљења српске државе под радикалном владавином, не би ни помена било о ослобођењу и уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца. Само држава крепкога живота кадра је изазвати уздање у својих сународника, као стожера за остварење народних идеала. А радикална странка уздигла је српску државу од клонулости до крепкога живота.

Разуме се, да Лаза као спреман и промишљен финансијер, није био одлучан само при повећавању терета на народ, кад је он постао неминован, него је он тачно и савесно пазио, како на прибирање свакога прихода и приходића државног, тако и на расходе од најкрупнијих до најситнијих. Савесност и штедњу није он само у овоме министарству практиковао, него је то озбиљно препоручивао свима министрима и мотрио је да се то тачно и врши. А он је био, поред све своје доброћудности, „строг господин“ и умео је такав свој глас и ауторитет да прибави, стече и сачува, пошто је он са том строгошћу од себе полазио.

Господин Андра Петровић, један од блиских доглавника покојнога Пачуа, који ми је могао дати најживљу слику о Лазином министровању, имао је често прилике да се увери о „тврдичењу“ његову. Једном му је образложио, како би оправдано и целисходно по саме државне интересе било, да се већем броју занемарених порезника, при насталим повољним финансијским приликама, помакнуте плате. Увидевши основаност овога захтева, Лаза му рече да му поднесе предлог, што овај одмах и учини, одредивши суму за та унапређења са 14.000 динара. Позната му је била врло добро Лазина метода штедње, те је при одређивању ове суме то већ узео у рачун; само како се изненади, кад је и на томе његов добри министар

учинио уштеду од 5000 динара. Дакле свега је жртвовао 9000 динара на појачање ревности преко две стотине занемарених прикупљача државних прихода.

Последњи пут је Лаза био позван на чело српских финансија, када беше већ решено да се уђе у балкански рат. Ваљало је напрегнути сву финансијску снагу државну ради набавке оружја и муниције, у првом реду, па онда за сву другу опрему војске за више година, уз стално и непрекидно функционисање свију других органа државе, које је у првом реду требало финансијски обезбедити.

Пријатељи, који су тада обилазили министра финансија, читаху му са чела бригу, коју је он и дању и ноћу осећао, а сам им је изјављивао, како има само једну жељу, да га памет послужи до краја тога грдног и многоструког посла; Јер га, дотле непозната, несвестица, спопадне, кад погледа на оно силно народно благо, за које скоро већ није било довољно сигурних остава. Тада га је већ било закупило озбиљно побољевање, и тражио је замену и пензију (1913), али му је молба одбијена, и тако је са напрегом своје последње моћи руковао српским финансијама до самога повлачења пред упад Немаца и Аустријанаца 1915. године. Најпосле доби одсуство ради боловања у Врњачкој Бањи, где је убрзо и умр'о и привремено сахрањен у порти ондашње цркве.

## Документи Лазине оданости служби и отаџбини

Имао сам прилике у току овога написа да укажем на Лазино најсавесније придржавање буџетских прописа у руковању са државном имовином, па како је то тражио најозбиљније и од свију министара у њиховом делокругу. Један од његових бивших колега, министар народне привреде, рече ми како се Пачу с њим формално свађао за најмању ситницу, која не би могла да се подведе под законски пропис.

Све су то ствари познате и утврђене, али за које не

могох изнети документе, који представљају најјаче доказе. У 152. броју „Радикала“ од недеље 16. априла 1922 г., одштампао је Стојан М. Протић два писма, једно Пачуово а друго Пашићево, која најречитије говоре о Пачуовој неодступној верности и оданости својој служби и државним интересима до узорне несебичности. Из првога писма дознаје се тачно у чему је ствар и ми га доносимо на прво место као и Протић. У њему пише Пачу Протићу овако:

*Стојане,*

Мени је све теже. Спавати апсолутно не могу, а тако исто не могу ни јести. Не верујем, или би то било право чудо, да ћу одавде изнети главу. Шта више, не могу знати ни то, докле ће ме у опште држати свест непомућена.

Сматрам за дужност да те известим о једној преважној ствари, коју сам тек овде дознао, а желим да има кога који треба да је зна од мене непосредно, ради моје успомене.

Из депеше, коју сам овде примио, од нашег посланика у Лондону, дознао сам, да је енглески министар финансија, на ургирање нашег посланика у Лондону, код енглеског министра финансија да се једном реши питање о траженом зајму од наше стране од савезних држава у суми 150 милијуна, *енглески министар финансија* изјавио нашем посланику, да баш и кад буде Русија дала пристанак за тај зајам (то је аконто покрића новог кредита од 250 милијуна динара), *он ипак неће Србији дати ништа*, него ће енглески део зајма (а то ће рећи 50 милијуна за Енглеску и 25 милијуна колико Енглеска има за Русију — свега, дакле 75 милијуна) *задржати аконто плаћања за поруџбине војног материјала, који је код енглеске владе учинио српски министар војни у суми од 130 милијуна франака*. Уједно је предао посланику и списак учињених поруџбина. О тим поруџбинама ја ни

појма нисам имао, а мислим ни кабинет. Тражио сам одмах од председника владе да узме реч о томе од г. министра војног и извести ме, да бих могао отуда извући потребне консеквенце. Чујем да је министар војни изјавио у министарској седници да је он поруџбине извршио сам, не тражећи ничијег пристанка, јер то војсци треба, и ако има какве одговорности, он је прима на себе. Ја, Стојане, нисам, Богу хвала, луд да се одупрем ономе што је за војску неодложна потреба, па најпосле то и кад бих хтео не бих могао, јер се та питања колегијално решавају; али да неко сме поумити у уставној земљи да сам једнострано цени потребе, то збиља нисам могао очекивати. Кад се потреба јави, онда јој се тражи разумно подмирење, и ја сам уверен да бисмо у своје време добили у Енглеској тај материјал на почек, овако нам је сва база финансирања за рат скроз порушена (ја сам издржао последња три месеца и нешто од четвртог без ичије помоћи, јер је страна помоћ текла до краја маја). Ми смо у опасности да не будемо у стању наставити рат, јер се и Француска веома устеже и љути, пошто је у поруџбинама наше војно министарство апсолутно игнорише. Не треба ни да напомињем да ово најјасније показује да је сва наша *бедна усшавност* само лук и вода! Никола сад чека извештај из Лондона.

Ово ти све јављам *строга поверљиво*.

Поздрав теби, куми и нека ти деца буду сретна у животу

Твој искрени

*Д-р Пачу.*

Писмо је без датума. Г. Протић га је примио 10. септембра 1915. Дакле рачуни да га је Пачу могао написати 8. или 9. септембра. Протић је одмах затим отишао у Врњце код Лазе и чуо подробно целу ствар. Пре тога је писано Пашићево писмо, како се из њега види, после *другог* писма од Пачуа, и из њега се предмет још боље разабера. Ево тога писма:

Ниш 10. августа 1915 год.

*Драги Лазо,*

Добио сам и друго твоје писмо. Молим те да ме извиниш што ти на прво нисам одмах одговорио. Мислио сам да ћу моћи да одлетим до тебе на кратко виђење, па ми догађаји просто не дају да се удаљим ни неколико сахати. Ја сам онај акт твој прочитао у седници и сви су се изненадили да је могуће било да се поруџбине чине а без знања министра финансија, па и осталих министара, и сви смо нашли да се такво стање не може даље толерирати. Министар војни је изјавио да је он тако урадио, што није смео оставити војску без тих поруџбина, али су мислили да ће то Енглеска или поклонити или доцније, после рата, тражити да се плати. Сви смо тако резоновање сматрали као погрешно, и да је требало пре свега, рашчистити питање о плаћању па тек онда поручивати. Министар војни каже да су Енглези многе ствари послали кад су чули да нам оскудевају, као што је било са брашном, шињелима и рубљем. Тражили смо од Министра војног да нам каже шта је све поручено, али он не зна, јер је многе ствари Јоксимовић (војни изасланик наш у Лондону С. М. П.) поручио, а није га још о количини и цени известио. Тражили смо најенергичније да се министарски савет обавести што пре. Исто тако смо тражили да нам наш посланик у Лондону даде списак, па још нисмо добили и ако смо неколико пута ургирали. Изгледа да ни енглеско министарство нема тачне податке, него је само од прилике одговорило. Једно само сви знамо да је наручено, то су пушке, 100.000 ком. у Америци, али смо казали да се исплата има учинити доцније и ван кредита који нам се месечно даје.

Ту ствар расправићемо. Казали смо да се не сме ништа наручивати без министра финансија и одобрења министарског савета.

Осим тога тражио сам да се отвори кредит кад су зајам одобрили сви.

Али сад искрсла нова тешкоћа и нов заплет. Бугарска је наредила мобилизацију целе своје војске, и сад радимо непрестано код сила четворног споразума да нам пошљу што пре помоћ и да побуде и нагнају Грчку и Румунију да и оне мобилизирају. Још немамо позитиван одговор, али изгледа да су силе четворног споразума вољне да нас војском помогну. Гледаћу да те извештавам бар са две три речи да знаш ситуацију. Чим могу доћићу к теби. Др. Сава стављен ти је на расположење тј. дато му је неодређено осуство. Желим ти да се оправиш и молим те немој много да се љутиш и кидаш што тако тешко иде с кредитима.

Поздравље ти од твога друга

*Пашића.*

Из оба писма види се ово: Министар војни беше закључио зајам у Енглеској сам на своју руку и без знања његових колега, па и самога министра финансија. Лаза је о том дознао тек у Врњцима, где је био на боловању, дакле на одсуству, одакле је дириговао државним финансијама. Тај незаконит и неколегијалан поступак министра војног индигнирао је Лазу тако, да је својим актом из Врњаца тражио од владе да узме реч министра војног, те да би он могао извући потребне консеквенце тј. да тражи да самовољни министар да оставку и узме се на одговорност или да сам поднесе оставку уз своју мотивацију и протест.

Писмо Лазино, са болесничке постеље, доказ је његове озбиљности, рекао бих, светости у схватању своје дужности и одговорности за поверено му управљање државним финансијама и чување свога делокруга од дотицања и утицаја сваког ненадлежнога и неодговорнога. Видимо да је Пашићу два пута писао. Али он ради умирења своје савести, и полажући на своју успомену и после смрти, упознаје и свога

другог присног пријатеља, Стојана Протића, са тим жалосним догађајем у влади, која треба својом крепкошћу и патриотском несебичношћу и прегнућем да изведе народ и државу неповређену и увећану из неједнаке борбе, у којој савезници оклевају са својом помоћу. Није му довољно уздање у државну архиву, камо ће dospети његов реферат и предлог владе, ни у свога кунктаторског и тајанственог „Пашу“, него извештава о тој преважној ствари и Протића са жељом: „да има кога, који треба да је зна од мене непосредно, зарад моје успомене“. Јасна је ствар, да човек, који тако одлучно одбија од своје успомене поменута тешка огрешења о државне законе и интересе, и још у тешким тренутцима борбе са смрћу, да такав човек не може у своме животу, пуним врснога рада и прегнућа, имати никаквога дела, које би обесвећивало и замрачивало његову успомену.

Уједно нам ова писма откривају ону црну неслогу и улогу, коју је изводила позната Црна Рука, чији је експонент био министар војни Бојовић. На своју руку хтели су они, место за то позвате и одговорне владе, да воде политику између Србије и Бугарске, када се беше примио руски цар за арбитра. Исто тако њихов експонент у коалиционој влади, војни министар, на своју руку прави зајам преко војног аташеа у Лондону а иза леђа саме владе и министра финансија. Из Лазиног и из Пашићевог писма као да се и више могу назревати тешкоће и опасности, које су стварали влади и држави војни кругови, који су дрско захватили у ток државних и дипломатских послова, за које они нити су одговорни, ни позвани а најмање спремни били, као што се то види из онога заплета у нашем кредиту и пријатељским односима са нашим савезницима и повериоцима, које је поменути војни министар учинио у оном катастрофалном тренутку по нашу државу и саму војску. А после, тај исти министар, који је онако храбро избацио реч о својој одговорности за тај неуставан и незаконит, па и несрећан поступак, — пушта доцније, када је настало оно државно и војно зло, да краљ, влада



и сав остатак државе оду путем српске Голготе, на Скадар и Крф, а он сам да се повуче згоднијим путем у — Солун.

Уопште речено, кад се буде објективно са сваке стране претресло и описало велико народно дело, Србијино војевање и страдање у минулом балканском и светском рату, и рад њезиних представника и управљача, тада ће се тек потпуно сазнати и за мрачне стране наше иначе славне и сјајне војске, коју су предводиле спремне и храбре старешине, али које су ипак били грешни људи и, што ће још више рећи, Срби са свима својим народним врлинама и манама. Данас се то тек помало назире, као што показују сукоби, које је покојни Лаза имао као министар финансија са Бојовићем и Мишићем. Пуна светлост ће тек доћи, на којој ће се јасно видети, шта је ко урадио; шта је добро учинио а шта покварио — згрешио.

Колико самовољно било ово закорачавање војно у дело-круг министра финансија, оно је још и више представљало резултат незналичке игноранције. Међу списима у Лазином столу нашло се и писмо представника савезничких кредитора (Бунола), који најинтимније салеће Лазу да, иако болан и преболан, не напушта свој портфељ у интересу Србије. Његов потпис, његово име је једина и пуна гаранција за примљене кредите и за оне, који се тек траже. И наши војни, понесени и себезнали фактори, којима беше Пачу под носом са својим зналачким радом, заносише се да они могу нешто више и мимо Лазе учинити — мимо Лазе, који је својом непоколебљивом и гвозденом солидношћу у свима својим поступцима постао ауторитет за савезничке владе и финансијере.

Исто тако је Лазино писмо израз његове пуне уверности о крају живота му. Ну стављајући на хартију те речи, он је обазривији. Вели: било би право чудо, ако би одавде изнео главу. Позитивнији је био, када га је при доласку у бању походио један стари лични и начелни пријатељ, начелник у пензији а становник врњачки. На храбрење његово, одговорио му је: — Не, не, пријатељу. Не помаже ни тешење ни плач. Дошао је час да се мре. То ја знам боље не само од лајика него и од најискуснијега колеге медицинара.

## Лаза на путу и на дому

Лаза Пачу, као министар, државни саветник, и т. д. јесте примао велике плате, дијурне и пензије; али је он све то и трошио на удобан, не никако раскошан живот, него на лечење и разонођења по бањама и лепим пределима јужним, швајцарским, и другим. Он је новац потпуно сматрао као средство за здрав и леп живот, У толико је само био „Цинцарин“, што би се често дао у бригу, да би, код променљивости наших прилика за владавине ћудљивих, самовољних и осветљивих Обреновића, и ако велики господин са великим приходима, могао остати без средстава за живот; а новац му не беше никако идол. Противно од обичне халапљивости, он је стално куповао најскупља дела и часописе, на свом путу одседао у најелегантнијим, јер најугоднијим хотелима, да ни најмања уштрба не би на путу његово телесно и духовно биће претрпело, а водио га је при томе и добар естетички укус.

Необично ме једном такну, кад у једном од овдашњих првих хотела чух како гостионичар одби понуду њему скупогавина, а одмах затим упути понуђача Лази. Објашњено ми је. Није био ни Пачу с раскида да гуцне коју чашицу „боговскога“ напитка; али је главно да је ваљало да се нађе таква реткост у креденцу дугогодишњег управника монопола и доцније државног саветника и министра за друштво, које се понеке зимске вечери хоће да рашћерета за Лазиним столом за дебатовање, да често и за картање.

Пачу је био не толико гостољубив домаћин, колико пријатан козер, не површан фразеолог. Волео је да расправља сувремена питања, и политичка и научна, и свакога да обавести, упути, најрадије из његових двеју струка. Он их је непрекидно пратио и на пример да краја био претплатник социјалистичке ревије „Neue Zeit“. Пратећи литературу тих струка и набављајући њихове значајније појаве, саставио је он одабрану и богату библиотеку, која је јако страдала за време аустријске окупације, а оставио је у својину правном факултету београдског универзитета.

При помену Лазиног гостољубља намеће ми се мисао на једну ситнију особеност великих људи, каквих је особености и код њега било. Једном, докле сам још био „пречанин“, дошавши у Београд, свратио сам и код Пачуа, а кад сам се после претреса свију текућих предмета хтео опростити, позва ме он на ручак („ако те није ко други уграбио“) и пође својој соби, његовој драгој библиотеци. Али га госпођа Ленка упита, е да ли ће он наредити девојци, колико ће више јела донети. На то јој он, обрнувши се, рече: „Кажу јој, молим те, ти то“. Као што се види, он се тада хранио из гостионице.

У оно доба био је покојни Маша Хрваћанин главни сарадник „Дневног Листа“ такође покојнога штампара Светозара Николића. А Манојло—Маша, био је близак пријатељ још из ђачког доба у Цириху и Лазин и Ленкин; био је прави домаћи пријатељ у најлепшем смислу те речи: Са његове ведрине и бохемства, поред свег његовог угледног имања у Славонији, опчињавао је свакога човека без разлике занимања и уверења, а услед своје шале и хумора био је зачин у пријатељском друштву, састајало се оно за веселе или озбиљне сврхе.

Нашавши се и са Машом, он ми објасни смисао онога диалога између Лазе и Ленке. — Да знаш, дакле, да си био управо гост Ленкин а не Лазин. Они воде засебне рачуне, па кад је Лаза казао Ленки да она нареди девојци, то је твоја порција јела отишла на рачун Ленке. Ово мало чудновато сазнање из Машиног шаљивог објашњења изазва и мене на смеј и напомену: дакле нека врста двоструког књиговодства?

— А кад си тако добро упознат са њиховим финансијским односима, да ли би могао казати, да ли исто тако тачно Лаза одобрава у своме рачуну Ленци станарину што седи у њезиној кући?

Маша се насмеја па рече: Види се да си бољи књиговођа него ја, кад ти је пало то на памет. Првом приликом интерпеловаћу их о тој ствари, биће опет мало смеја.

Лазина скоро страсна воља за набављање најновијих и капиталних књижевних и научних појава доводила је често

до очајања његову супругу, која већ није знала где да их смести и како да их сачува од прашине.

— Морам признати, рече ми једном она, да смо се због књига често свађали; а иначе никад за целога његовог живота. Та да још сто година поживиш — говорила сам му — нећеш стићи све то да прочиташ. Резултат је био овлашћење да продам или раздам неке ситнарије и старудије, као на пример Рекламову Универзалну Библиотеку (немачко издање).

### Јак званични рад спречава књижевну и журналистичку делатност

Када се појави Слободанова критика рада Светозара Марковића у засебном издању, очи скоро свију радикала беху упрте у Лазу Пачуа, који би, тако се у тим круговима мишљаше, једино могао дати најпотпунију одбрану Светозара. Стојан Протић, Миловановић и Веснић, као и други млађи радикални писци, не познаваху у тој потпуности Светозарев рад и живот као Лаза, који је под утицајем Светозара за његовог изгнаничног живљења у Новом Саду свршавао гимназију, и живо се дао на проучавање социјалистичких начела. Многима, па и мени је Лаза говорио, како за одговор на Слободанову критику нема баш ни мало времена. Тада беше од саветника скочио у министре и то за министра најразгранатије струке. Његово предвиђање, да ће се јавити млађи људи, испуни се ускоро. Јавио се Скерлић са радом, који се бавио више са личним, карактерним и књижевним особинама Светозаревим. Есенцијалне исправке дале су социјалисте у својој ревији.

Покојни Лаза, осим Грађанског Друштва у „Самоуправи“, које је по том и ошгампано, слабо је писао за партијски орган. Службене дужности или какав државни или важан партијски интерес покретали су га да напише какав информативан или стручан чланак. Poleмику није волео. Па ипак је он за време намесништва и Обреновића сумњичен и био

омражена личност исто као и најагилнији радикал. Он се од тога није бранио и пролазио је ипак боље него активнији радикали, које су лакомислени Обреновићи заплетали у своје мреже, не либећи се ни очевидних лажи да би своје противнике завадили и тако дознали за њихова мишљења. Лаза је провидео то државништво и није имао амбиције да се и сам окуша на том пољу. Он је, по свом домаћем реду, из канцеларије, проходавши по Калимегдану, ишао кући, својој библиотеци, и ко је хтео с њим да има посла, морао га је тамо потражити. Тако је његов дом постао збориште виђених јавних радника, нарочито радикала, где су често врцале искре духовитих мисли уз гутљаје племенитог напитка и пикантне закуске; али где су се још чешће или управо редовно, рађале плодноне идеје за јавни живот Београда и Србије.

### Лаза према приватнима и према подређенима

Лаза је у опште био човек од разлога и факта, па, иако није постао популаран, нити је то тражио, он је у очима свакога човека, који је и најкраће време дашао с њим у додир, остављао утисак мисленог човека и благе нарави, са којим је било уживање и права добит састати се, пошто се увек код њега добио неки подстрек на критичније мишљење и смишљенији рад.

— Нових мисли, пројеката, за то је Пачу био неисцрпан извор. За сваку ситуацију он је имао по неколико решења. — Тако ми рече један његов пријатељ и такође министар финансија у поврату.

— А молићу, ви ће те то добро знати. Чини ми се да је покојник грешио у избору чиновника и сарадника?

— Маните, — прекиде ме та министарска екселенција. У томе смо сви грешили, Лаза можда најмање. Знам и на кога поглавито мислите, кад ми то питање постављате. Али

од тих се грешака не можемо одбранити, мањ ако људи некад постану бољи, па и министри буду имали бољи избор за своје помоћнике.

Лаза је у последње доба оболевао и отежао за писмени рад, и он је давао више усмене наредбе — идеје својим шефовима, па тешко оном, који их није умео извести. А, на против, ко се показао поуздан и употребљив на послу, тај је могао мирно спавати и од насртљивости народних отаца, који својим протекцијама праве најопасније дуре на чиновничкој јерархији и моралу.

Ни украј памети ми није да и реч прозборим у одбрану бившега Лазиног начелника Левића, кога је један део наше јавности оцртао најцрњим бојама, па се то црнило хоће да набаци на покојнога Лазу. Нимало нисам посвећен у послове, за које се терети Левић а због њега и Лаза, али могу да објасним, како се тај тако оцрњени Јеврејин — да ли с правом или не, то иде на други лист — допао мудром и искреном Лази, да га је овај до краја држао себи уз колено и с њим се, како веле, и окумио.

Стари Редевиг — како је Лаза са неком поштом звао првога књиговођу монополске управе, импоновао му је са своје ретке вештине и испрактикованости у књиговодству. Он је могао одмах, чим је добио сиров материјал од свију монополских рачунопологача на брзу руку, привремено, да склопи биланцију моментане материјалне ситуације и то, концизно изведено и прибележено, могао је сваки час Лази као управнику да презентира. И тако су његове комбинације и планови имали стварну подлогу, те се никад није могао преварити, розочарати.

То је Лаза мени говорио, а поуздано да су о томе били и пре и боље извештени његови шефови, па и они аспиранти на положај старога Редевига у његовој околини. И нико од Срба не нађе се да уварда тако цењене вештине тога старога чиновника, кога је требало скоро сменити. Доцније тек постаде Јеврејин Левић монополски чиновник и он је брзо прокљубио,

шта жели управник, и бацио око на Редовигов положај. Имао сам прилике да дознам о обичном, да не речем, о осредњем успевању Левићевом у нашој трговачкој академији. Јеврејска бистрина, нарочито у рачунским и новчаним стварима, вредноћа, окретност и довитљивост обезоружаше Редовигову закопчаност и то „Јеврејче“, годину по годину, улажаше у тајну практике искуснога шефа књиговодства и постаде његова десна рука. Млади, здрави и спремни Срби, његове колеге, сматраху прековремени рад као крњење слободе и као кулук. „Јеврејче“ пак, имајући крајњи смер у виду, отаљаваше заостали дневни посао и ноћу и дочека са својим вредним друговима да им се то призна и буду новчано награђени.

Кад је тај јеврејски „Аврамчић“ пробио лед у своме надлештву и постао и он нека зверка, лакоћом му се отвараху врата трговинска, банкарска и берзанска, те је и постао ту употребљив и управо незамењљив. Лаза, тежак и непокретан, био је радостан, кад је нашао у својој канцеларији човека, који је и у своме одељењу и изван монопола поуздано вршио поверене му послове. У току година растао је круг тих послова, вршених на задовољство Лазино, па, разуме се, да је Левићев положај био све чвршћи и завиднији. Доцније су били и други упућени у рачунске послове монополске управе, која се и иначе у свима својим струкама и одељењима усавршила тако, да више није требало особите проницљивости за тај добро познат и уобичајен рад. Тада је морао Пачу помишљати да препоручи тога већ опробаног службеника у финансијској струци Стојану Протићу, министру финансија, где би он више могао користити него у управи монопола. И Протић га је поставио за начелника, па га је и тамо затекао и Пачу, кад је постао министар финансија.

Као што се види, Лаза је према Левићу поступио само онако, како би сваки разборит старешина то учинио према свом ваљаном раднику и помоћнику: унапређивао и утврђивао га, да би што више користи од њега имала служба и сам старешина. Да ли је Левић злоупотребио и могао злоупотре-

бити, код Лазине обазривости и ваздан будна ока за све што се око њега збива, да ли је, велим, злоупотребио његово поверење и наклоност, то је предмет расправљања за оне, који би се бавили животом и радом самога Левића. На самога Лазу и његову скруполозну исправност у служби држави и народу, осим изнесенога, не може никаква погрешка поминутога његовог вредног и умешног помоћника ни као сенка пасти и помутити слику Лазе Пачуа као исправног и до краја живота држави оданог јавног радника.

То показују јасно и неоспорно и досада исписани редови, и сви даљи до краја овога животописа.

Један ведар моменат у сувопарној прози цифара и аката, за Лазиног министровања, представља срдчан пријем једног његовог пријатеља из гимназијског ђаковања у Новоме Саду, с којим се од тога доба није више видео. Професор Милутин Татић, који ми је сам испричао овај доживљај, буде некако за време балканских ратова пензионеран као професор нишке гимназије. Чека и задужује се човек на рачун пензије два три месеца а благајник ондашњи не добија никако акт за издавање, те се он баци у трошак и дође у Београд код министра финансија. У својим материјалним бригама није обраћао пажњу на промену министарства, где ће га место непознатог Протића примити његов школски друг — Пачу.

Д-р Пачу беше пријатно изненађен и радознано пропиткиваше за све перипетије у животу, од како се растадоше као матуранти новосадске гимназије. Особито га је интересовало сазнање о пријатељевој породици а нарочито о већ одраслом подмлатку. Пријатељ његов стрепљаше већ да неће доћи на ред његово „горуће питање“. Али министар беше већ наредио да га нико не прекида и са истом подробношћу морао је професор Татић своју ствар испричати, која га је дотерала до министра.

На знак звонцета, појави се десна рука Лазина, коме он представи свога старог пријатеља и његову ствар и упита га, како за три месеца да не оде акт о издавању пензије нишкој окружној благајни.



— Молим господине министре, од како су женске замениле мушке чиновнике, решавање је све спорије, гомиле нерешених аката расту све више у вис.

— Знате шта, господине Левићу. За љубав овога мога пријатеља мораћемо употребити краћи поступак. Завуците руку у средину гомиле и нађите и донесите акт господина Татића.

Не потраја дуго и Левић дође са траженим актом. На питање Лазино: шта сад? Левић замоли да господин дође сутра, када ће ствар бити готова.

— Не, не, рече Лаза, коме беше познат застој у свима одељењима, где су радиле новајлије-женске, а који би можда ипак његова пријатеља стало дужег стрпљења. Зато продужи:

— Господине Левићу, будите тако добри, па свршите ову ствар одмах. Мој ће пријатељ мало почекати овде код мене.

Тако је и било. Обрадовани професор причао је како је то добра ствар, имати министра за пријатеља.

Поред све отежалости, Лаза је био увек државни чиновник на своме месту. У томе се он својим „категоричким императивом“ дисциплиновао тако, да је на пример у државном савету увек на заказано време био тачно на послу; за разлику од других „ладолежа“. Стари пословачи у том високом државном надлештву, најдебљој хладовини, не могоше довољно да се нахвале те Лазине тачности и савеснога пријањања на посао, када их замолих за неке податке о њему. Исту ту тачност, уз особито разумевање банкарског посла, показивао је Лаза, по уверавању господина Ђеловића, и као директор Београдске Задруге.

### Приближна слика имовног стања

Данас, после крупних фруктификаторских операција овога необичнога рата, најмање је што се може јавно набацити на једнога државног функционера: *постао је милионар!* Од тога

није поштеђен ни покојни Лаза Пачу. Веома је мучан и деликатан посао упуштати се у испитивање имовног стања било којег човека. Ја особито не могу то са успехом чинити, што сам, кроз сав свој живот „сирак и непрактичан“, остао далеко од најситнијих па до најкрупнијих финансијских операција и свакога познавања установа и прилика новчаног трга и живота уопште. Нисам умео везати своје интересе за интересе високих финансијских и политичких кругова, како се то данас каже. Са Лазом пак, последњих година, све сам ређе долазио у додир, и те ретке прилике, разуме се, нису се могле посвећивати тим суптилним питањима. Али је факат да од предратних министара српских — мислим на министре финансија — нико није напустио тај свој богати ресор као богат човек. Као једини изузетак забележен је Вукашин Петровић. Од радикала најдуже је финансирао покојни Миша Вујић, и ми ни после његове прилично одмакле смрти не опажамо да је иза себе оставио силно богатство. Руковали су пре рата, увек разумем минули светски рат, српским финансијама Д-р Мика Поповић, Стојан Протић, професор Милић Радовановић—све радикали и сви остадоше прилично исте материјалне ситуације као и пре тога. И Д-р Пачу може се рачунати више у предратне министре. Он при повлачењу у Албанију већ је био покојни, његове личне финансије биле су тако поремећене, да је његова супруга за окупације морала продати своју кућу у улици Чарапића Васе.

Његови ближи пријатељи беху скоро тако исто у недоумици као и ја, када их упитих за његово имање; говораху ми да је имао папире у вредности. Отидох Луки Ђеловићу. Рече ми да није имао ни једне акције Београдске Задруге. Сам му је дао своје акције, да би могао положити прописну кауцију, док је био директор тог завода. У Српској Народној Банци, где је био владин комесар, добих исто тако одговор са обзиром на њене акције.

Осим једнога лутријског лоза имао је 41 акцију Земаљске Банке и 65 комада француско-српске Банке. Готовине у

ручној благајни остало је после његове смрти до 3.000 динара. Не сећам се тачно, колико ми је означила његова удовица. Дакле свега у новцу и папирима оставио је до 40.000 динара, а не ни једну стотину а камо ли више стотина хиљада динара, како би се могло претпоставити за једнога министра финансија у доба припрема за рат, када се граде зајмови, врше лиферирације итд. Кућа у Југовићевој улици, грађена је на земљишту његове супруге и у времену његове лекарске праксе, па и ту је он, по казивању његове супруге, додао тек неке делове грађевинске при самом завршавању зграде. Она данас представља одиста неколико стотина хиљада, о којима Лаза за живота ни сањати није могао, Оне су плод конјуктуре ратне и поратних цена. Из данашњих наших операција са огромним бројевима нама је мучно схватити оне малене цене, у којима су изражаване вредности „великих“ капитала и имања пре овога необичнога рата са још необичнијим последицама. Госпођа Ленка на пример, „богата партија“ при удаји за Лазу, имала је мираза, у тадашњој монети изражено, 5.000 дуката, што је чинило 60.000 динара. За 2.500 дуката купила је кућу у улици Чарапића Васе а за 800 дуката празно земљиште у Југовићевој улици, на којем доцније подигоше кућу. Наследство Лазино пак у Чуругу, његовом родном месту — регулисао га тада бивши новосадски адвокат др. Божески — износи петнаест ланаца плодне шајкашке земље, коју је он, чини ми се, доживотно, уступио својој снаји.

Да забележим и ово. Заборавио сам име једнога знаменитог берлинског финансијера, који је, ако се не варам, био и неко време члан самосталне управе и контроле при управи монопола, а кога је покојни Лаза још као управник монопола „пронашао“. Та финансијска величина немачке престонице, извесно, уверивши се о Лазиној неприступачности за уобичајене провизионе и рабате, донесе му једнога дана на поклон један часовник особите, ако не и јединствене конструкције. Сем часова показивао је и дане и месеце. Али како се узбезекну, кад на сва његова наваљивања Лаза остаде постојан при својој неодступној изјави.

— Хвала вам лепо на доброј вољи, али ја никаква дара не примам. Србија је имала користи из веза са вама, и то је мени довољна награда. Мило ми је, што сте том приликом и ви имали користи, без које, наравно, не бисте се ни упустили са нама у послове. Довољно је што остајемо и даље добри пријатељи.

Ни сузе његове супруге, која је са дивљењем посматрала ту драгоцену реткост, не поколебаше Лазу у његовој одлуци и Берлинац мораде онако лепо собом понети свој поклон, како га је и донео. Такав је „Цинцарин“ био Лаза Пачу.

### Пачу и војвода Мишић — Српски немар према талентима и њихово неискоришћавање

Као што сам већ напоменуо, Пачу је био одмерен у својим оценама људи и тактичан у необичној мери. С тога ме је зачудило, кад се почело јавно износити, како је он дошао у сукоб са нашим славним војводом Мишићем и да је то био узрок пензионовању Мишићеву. Да је ово одиста могло бити, не би покојни војвода онако видно истакао врсноћу Лазе Пачуа, као што је то забележено на крају овог животописа. Али сам ипак ја потражио обавештаја о односима ова два велика српска покојника.

Војвода Мишић пензионован је први пут из политичких разлога, са којима Пачу, као министар финансија није имао никаква посла. Други пут га је та коб задесила услед упада Арнаута у августу 1914. год. Тада је војни министар Божановић поставио алтернативу: да за ову кривицу (непредвиђање и остављање незаштићене границе) мора испаштати или он или тадашњи фактотум генералног штаба, генерал Мишић, који се у то доба беше разболео као и његов старешина, војвода Путник, и, разуме се, да су се кола сломила на Мишићу.

Ну Пачу је одиста имао неких међусобица са Мишићем,

и то је могло дати повода за тврдњу, да је он био виновник Мишићевог краткотрајног пензионарства. При продирању и заузимању Старе Србије и Македоније војска је, противно претходно утврђеном поступку, који је утврђен и међународним ратним правом, стала сама ударати намет на вилајет и прикупљати га, а ометала финансијске органе, који су за њом ишли да стручњачки организују и врше ту дужност. Лаза Пачу, који при вршењу свога посла није знао ни за генерале ни војводе, слао је енергичне наредбе и протествовао противу тога самовољног поступка, докле га није и сузбио.

Сам Мишић, када је потпуно обавештен био од нарочитог изасланика министра финансија, као честит и исправан службеник и човек, сматрао је за дужност да првом приликом потражи Лазу и извини му се. Тако су ова два велика покојника са великим узајамним поштовањем вршили и завршили значајне улоге свога живота.

И ако бешчедан, Лаза је живео плодним животом. Осим поменутих дела и његових књижевних почетака довољно је само његово успело финансијско деловање у најсудбоноснијем добу нашега народнога живота, па да његов живот обележи као особито берићетан по српски народ, којем је он својски послужио, и по радикалну странку, чији је члан био од постанка а после и њен првак, са којим она има пуно права да се дичи и поноси што је био непрекидно до последњега свога даха у њезиним редовима и узнео се до првака својим позитивним радом, чијим се плодом користила српска држава, имајући у свом полету за проширење, поглавито Лазиним трудом и промишљеношћу, обезбеђену материјалну основу за то.

Али иако је Лаза био свестан тога свог положаја, пунога части и достојанства, ма да је, као што смо видели, ушао против своје воље у државну службу а тако се примио и министарства, било је ипак и код њега момената, када је бацао ретроспективне погледе на прејурени пут у животу, па, упоређујући себе са другима, налазио — као сваки човек, који

хоће само напред и што више да постигне, — да не може да буде задовољан са мером свога успеха. Јер му се чинило да је она заостала иза успеха других, до које мере успеха као да су ови други ласније и брже доспевали.

Одиста се у краљевини Србији није ни мало водила економија талената: да се јаче искористе у интересу целине, постављајући их на оно место и у своје време, у којем могу уједно да се развијају и да своју околину повуку унапред, ка полету. После ове ратне и поратне материјалистичке јурњаве, то ће се још мање чинити.

Више од радикалне странке сматрало се да напредњачка води рачуна о својим људима. Један драстичан пример из њихове градине показаће да је то само „кажа“ и да су „Срби сви и свугде“ и у томе једнаки. Једнако имају преча посла него да на пример промишљено ојачају и своје редове и своју државу, пазећи особито да талентима обезбеде погодна места за што већу и кориснију њихову акцију.

Др. Јован Данић позната је београдска фигура у напредњачкој странци а тако и у круговима највише београдске интелигенције. Кад се у Србији о психијатрији најмање знало, он је био код нас њезин најпризнатији представник. После његовог успешног управништва у болници за умне болести измењало се неколико његових следбеника, па је ипак у народу остало до данас популарно Данићево име, кад хоће да се обележи болесник или кандидат те врсте болести или да се неко у шали шаље у луду кућу. И тако друштвено и знанствено истакнутог свог човека превидели су београдски напредњаци приликом једног избора и послаше у народну скупштину сина богатунског „Ђир Мијајловог“. Господару Милораду су, дабоме, и пре пунолетства била отворена сва врата финансијска и политичка, те је могао лакоћом да прибере много сазнања и искуства за јавни живот. Али све то не досиже висину интелекта и ширину погледа једног Д-ра Данића, који је поред свега тога, сачувао тако рећи традиционалне особине напредњака, да у њега има нечега кајма-

камскога поред непоколебљивог остајања при првобитном напредњачком гледишту на словенске односе, у чему ја на пример и њихов трезвени првак, Стојан Новаковић, био кадар да еволуира до русофилства. Тако је исто штета била по нашу кратковеку „горњу кућу“, у којој је одсуствовала многа умна аристократија наша као и поменути Данић, који би својим хигијенским и социјалним подстицајима прожео новијим и сувременијим темама ону господствену средину, која више полагаше на неговање лица и браде, облину тела, на огрлице, краватне и све друго по реду, како му је кад време... што већа достојанственост спољашна, те тим покаже се како је „репрезентабл“.

Свакојачко да је Обреновићевски режим у својим ђудљивим наступима, ометајући сав народни посао па био киван и талентима, али кад су се изналазиле могућности за медиокритете и љубимце, нису се смели заборавити бар они истакнутији међу талентованима, који се показаше и могоше се показати и боље корисни и ваљани по нашу културу у опште. Пачу је, по својој радљивости и довитљивости, могао на пример боље послужити на другом новом или запарложеном послу, каквих је код нас тушта, који вапију за „позватим“, за „мајстором“, кад је већ био организован монопол, и својом дугогодишњом управом упутио га, да је лакоћом њим лепо могао даље руководити и осредњи административни дух.

Бележећи по извесним листовима у већој опширности послове београдске општине, ја сам имао прилике да изближе познам главне чиниоце престоничке општине у њеном првом полету, који нам је донео водовод, електрику, трамваје, канале и т. д. Несрећна политика Обреновића у главном је и овде кварила, својим вечитим променама личности и партија, те су већ отпочети послови застајали, а кад су требали да се наставе, кретани су сасвим у другом правцу. У наших људи од положаја и посла ја сам уочио два човека потпуно дорасла и позвана за крупне општинске радове, не само да покрену, него и да их руководе са подједнаком енергијом до потпунога извршења модернизирања Београда.

Приликом претресања општинског буџета угледао сам Пашића као првога председника београдског, који је изишао са правим експозеом, у којем су са вишега гледишта изнети, не само актуелни технички радови, него и социјални задатци, како их поставља ново доба општинама. Томе је скоро тридесет година, а код нас се и данас може чути од високих наших политичара омаловажавање „комуналне политике“, што у ствари значи њихову заосталост. Пре поменутога доба пак општинска политика исцрпљивала се вештином захватања кметовских и одборничких столица, намештањем својих људи за чиновнике, повећавањем њихових плата и кресањем „не-наших“, одређивањем цене хлеба, додељивањем разних лиферирација, откупљивањем земљишта и т. д. Два пута је Пашић бивао председник, али увек сувише кратко време, да би ишта почети могао а камо ли да што уради. Он је потребнији био у министарству. Пачу пак могао је, и према самим тадашњим приликама, дуже остати на положају председника општине и, према мојој оцени, ту више испословати него и сам Пашић. У великим градовима у Немачкој па и Француској на та места су скоро редовно постављани техничари. Пачу би управо због тога био згоднији од техничара Пашића, што се не би сувише везао за велике техничке радове па превиђао социјалне, санитарске, просветне и хумане захтеве Београда, који је баш у тим правцима почео нагло бујати.

Чуо сам и Пачуа као одборника општинског, који је у буџетској дебати показао најпотпуније схватање задатака велике општине и престонице као што је Београд. Према оном што је урадио у монополу и доцније у министарству финансија, и она његова метода одлучног и непоколебљивог рада, који неће да зна за сметње и компромисе, могао би се очекивати прави препорођај Београда.

Сећам се врло живо и данас мога првог познанства са покојним „Кума-Милованом“, ускоро после његовог избора за председника београдске општине. Упознао ме је с њим покојни Пера Тодоровић код „безобразног Васе“ (тадашња „Касина“).



Пера је навалице с њим подуже разговарао, те да бих боље уочио тога новог познаника и његову каквоћу. Кад остадасмо сами, рече ми Пера:

— Ето, ту мрљу од човека нађоше радикали да поставе за председника београдске општине — престонице!

Тада је Пера, отпао и завађен са радикалима, сваки њихов чин осуђивао у највишем суперлативу. Али овај дијалог његов са кума-Милованом ипак ме је усколебао у веровању, да су „моји радикали“, како рече Пера, овде добро учинили. Ну тај „мрљавко“ обележио је својим именом до данас најактивнију и најуспешнију периоду београдских радова.

Од куда то? — Срећан стицај. Пошто су страни стручњаци (Халаши, Смрекер и други) на лицу места прибрани податке и средили планове и прорачуне и то прегледали и прихватили наши технички прваци (Стаменковић, Јосимовић, Главинић, Др. Леко и други), образовавши сталну комисију за руковођење и контролу послова, кума-Милован је својски прилегао на посао, извршујући са професорском мунициозношћу и вредноћом све што су му стручњаци, више наређивали него предлагали. И тако је постигнут тај за оно време и за дуго још, сјајан резултат.

Стоји пак да нису способности а најмање још таленат довели Маринковића на то место. Протурио га је пашеног, тада министар унутрашњих дела у радикалном кабинету. Такав „партијски интерес“ довео га и други и трећи пут на то место. И тада тек је он, београдски лорд-мер, први пут потегао у иностранство, у Нови Сад, где му је и највише и пре свега пао у очи онај велики хлебац, како га тамо месе и на пијаци продају. И сам тај наш лорд-мер, својеручно га је однео у хотел: „да га при повратку покаже својим Београђанима“. Од страних језика једва је знао неколико немачких речи проштрмбецати. То га је и одвраћало од путовања на страну.

Приликом трећега доласка беше кума-Милован још и сметња једном опробаном и стваралачком нашем таленту да

дође на то место — покојном Кости Таушановићу. Оснивач класне лутрије, Српског бродарског друштва, загребачке Српске банке и других привредних установа, зацело би дао већег импулза и плодних идеја за реализацију београдског препорођаја, него један добар човек и осредњи професор, који пре свога високога положаја није се био обрнуо ни по једној, било мањој било већој, напредној вароши на страни. Тако се, ето, код нас радило, па тако се и напредовало.

Измењало се председника београдске општине за последњих тридесет година више него Христових апостола, мада се неки враћаху и по три пута. Неки замишљаху као главан циљ свога управљања угледан општински дом, неки уређену администрацију, неки дорћолску цркву, неки општински катастар, неки пошумљавање Лаудановог шанца... Ништа од свега тога. Промишљени и енергични Пачу бар би потпуно решио питање чиновника општинских, као извршних и сталних фактора за кретање и извршење свију, било текућих било нових радова. А на тој основици довршили би се једно за другим недочети крупни радови као канализација, регулација, рејонизирање... и други замишљени крупни и ситни послови, за којима већ вапију у великим сразмерама порасле социјалне потребе београдске комуне.

Лаза је, с погледом на савремене задаће Београда, имао особити таленат да их срећно инаугурише и изведе до краја. Имао је говор и логику, уз енергију и ауторитет, који креће све сараднике и помоћнике напред. Њему треба у интересу посла за монопол подесна зграда и он се не обзире на то што држава нема закона о подизању државних зграда, он је ствара. Он налази згодне људе за своје послове и он их поставља, не задржавајући се много, на њиховим формалним подобностима. Поступци, који се до краја не дају бранити и који код свакога не рађају добар плод; али је Пачу том својом целисходном резолутношћу постигао своје успехе, који су општим интересима најкорисније послужиле. О познавању света и најнапреднијих вароши, у којима је покојни Лаза или

учио или се бавио, са просвећеном радозналешћу за све паметно и напредно, излишно је и речи трошити. Сведено све уједно: Пачуов красан таленат није искоришћен до краја. Он беше дошао у Србију као готов човек, који је одмах захватио у послове на општем добру и посвршавао на том пољу велика дела. Али је он могао више дати него што је дао, да се родило рачуна о његовом таленту.

И сам крај Лазе Пачуа изгледа, мени лајику, као неки виши природно-научни проблем, нешто такође необично, као што је он уопште био необичан. Да би се сачувао од туберкулозе, он је, као што смо видели, уносио што више јаке хране у себе, гимнастисао, пазио на чистоћу ваздуха, проводио седмицама, па најпосле и месецима у здравим пределима и бањама.

— Сачувао белу цигерицу (плућа) а црну запустио. Тако ми рече један угледан овдашњи лекар, када поведосмо разговор о Лазиној смрти. За мене беше то ново, да је дефектна црна цигерица предуслов за смртну болест: рак А и Лаза је подлегао тој кобној болести, која је придошла уз компликацију других.

Изгледа да је Пачу, у својој првобитно стеченој уверености у своју методу за предохрану од туберкулозе, пренебрегао праћење медицине новијега доба. Државни послови, који га беху последње две деценије сколили, не дадоше му да обрати довољно пажње насталој борби сувремених медицинских целебритета против алкохола и прекомерне употребе меса. Или је зар и њему, ученом и практичном медицинару била тешка борба против навике — друге природе. Тек на пет—шест година пред своју смрт напустио је сасвим употребу алкохола и ограничио храну месом. На жалост доцкан.

### Последњи часови

Као што се из отштампаног Пашићевог писма види, Лази је дат један нарочити лекар на службу. То је био Д-р

Сава Петровић, париски лекар а који је као Србин дошао да послужи своме народу у оној великој војни. Он је стално био око Лазе у Врњцима. Од времена на време долазили су и други лекари, кад је ваљало држати конзилије. Д-р Муачанин је несумњиво утврдио болест рака, о чему, разуме се, није био обавештен ни болесник ни његова супруга. Она није ни дуго после смрти Лазине дознала за прави узрок смрти. Лаза је дуго година пре тога патио од трбушног оболевања; једном је претрпео и мању операцију, те се његова супруга саживела са идејом о болести њезиног мужа у утроби.

На сам дан уочи смрти беше јасно да од Лазе не може више ништа бити. Иако је већином проводио у постељи, ипак је радио, долазила су му акта на потпис из Ниша. Поменутога дана, беше понедељак, слабост га је тако опхрвала била, да му је перо испадало из руке, и он га после другог покушаја мирно спусти на сто са речима: „Даље се не може“. Сутрадан је већ био покојни.

Тешко је разумети, да је разборити, тачни, према материјалној страни нарочито обазриви Лаза Пачу могао умрети без тестаментa. Истина, порода није имао, остала је иза њега само удовица; али је он имао својих личних жеља, посвећених српским културним установама. Тако је, према његовој вољи, често изражаваној за живота удовици му, његова библиотека припала правном факултету београдског универзитета.

У два маха је, по казивању његове удовице, један пут у Нишу а други пут у Врњцима, покојник изјављивао своју намеру да пише тестамент, и у обема приликама, она је мислила, посматрајући га онако болна, да ће га охрабрити и што пре од болести ослободити, ако му препоручи, да то остави, када му буде боље. А да је он у тестаменту изнео своју последњу вољу и распоред своје заоставштине, не бих ни ја морао толико разабирати о његовим милионима, које је он, по олакој оцени назлобрзих журналиста морао иза себе оставити.

Лука Ћеловић  
БЕОГРАД

Luka Celović  
BEOGRAD

67

Узевши, при крају, Лазу у целом какав је био на раду и у животу, ја мислим да смем извести закључак, да је био универзалан дух и радник, или управо творац

Пачу је исто тако брижљиво водио рачуна и о ситним као и о крупним издатцима, и није био ни окорели тврдица, ситничар, какав Кир Јања, као ни какав крупни грабљивац, акумулатор великога богатства. Он је штедњу системски вршио и у свом дому као и у држави, на ситницама и на крупницама; али само на своме месту и према потреби. Видесмо, како је био пространије руке, кад је ишао на страну, било одмора и разонођења ради, било због државних послова. Тада је сматрао да му је дужност и репрезентовати државу, чији је он достојанственик био.

Економска страна, економисање у свему — томе је остао веран кроз сав свој живот. Уочи саме смрти задржао је аутомобил, ма да се он, због болести, служио угоднијим фијакером. Код тадашње нервозе и узбурканости целе државе није се много пазило на одржавање објеката, и он не даде да се и то парче државне имовине „упропасти.“

Лаза је у Цириху вредно проучавао народну економију и то продужио у Београду. Беше, дакле, самоук теоретичар. Али, чим је прешао на практичан рад, он се по свом инструктивном уму одмах умео наћи у самој примени, боље него ма који дипломирани стручњак.

Читао је много у Цириху а још и више у Београду, па ипак не постаде књижевни мољац (Bücherwurm). Његови чланци и експозеји не беху књишке работе — све је то било разложно и јасно за свакога, и ко је имао да зна и ко је имао да извршује. Тако исто је, као највећи практичар, умео стварно да преговара и уговара са људима од струке и посла и да испослује најбоље погодбе. Умео је управљати и администрацијом и људима.

Неутољива његова жеља за све новијим знањем и набављањем и читањем најновијих дела, а за последњих година и отежалост услед побољевања, не допустише му да потражи

народ на селу и у паланци, те је мање био познат и онако „народски“ популаран као други прваци радикалне странке. Његов јасни и стварни говор разумео је и радо слушао и најпростији сељак — само је он морао доћи у Београд и до говорнице, са које је покојник говорио.

С тога је за извођење Лазиних не увек лаких и лагодних финансијских и економских замисли, пројеката, указа и т. д. морао подметати своја щира плећа сам Пашић, који је много пре Лазиног корака у најширу јавност ушао у народ и за добио његово поверење и саму љубав. Давно је већ признат факат о чаробној моћи овога радикалнога вођа на појединце као и на масе. И у првим почетцима то се већ опајало. Тако је он, као председник циришке дружине, без правила и записника, одржавао ред и заједницу боље него после њега покојни Лаза, поред свег формализма, пренесеног из ђачких дружина Аустро-Угарске.

Али и сам Пашић, као вођ и Пачу као позната фигура у радикалном колу, не би смели све покушати нити би могли извести своје, ма како крупне и по народ корисне замисли, ван велике и моћне радикалне странке, створене и уздигнуте до те величине узвишеним начелима, у маху схваћеним и пригрљеним од целог народа, и у борбама и жртвама за њих и њихово доследно остваривање кроз све чеврнтије државнога живота Краљевине Србије.

У томе управо и јесте разлог за постојање једне странке у народу, да му покаже искрено и јасно његове интересе и да се у његовим редовима залаже за њих. А радикална је странка то и чинила и задобила за себе, како се то каже,  $\frac{5}{6}$  пуноправних српских држављана. У тим редовима или управо на челу њиховом био је и покојни Лаза Пачу и истрајао је до последњег свога даха у несебичном раду на остваривању тих начела, која донесоше народу нову снагу, нов полет за велико дело, чије плодове данас уживамо, али и ~~ваља да их чувамо~~ ~~како достојни следбеници~~ ~~тих мудрих~~ ~~и~~ ~~не~~ ~~жесток~~ ~~слум~~ ~~занима~~ ~~у~~ ~~под~~ ~~он~~ ~~б~~ ~~н~~ ~~в~~ ~~а~~ ~~з~~ ~~д~~ ~~о~~ ~~д~~ ~~о~~ ~~н~~ ~~а~~ ~~л~~ ~~о~~ ~~к~~ ~~о~~ ~~г~~ ~~о~~ ~~ј~~ ~~е~~ ~~ј~~ ~~е~~ ~~д~~ ~~а~~ ~~н~~ ~~б~~ ~~и~~ ~~ћ~~ ~~е~~ ~~и~~ ~~п~~ ~~о~~ ~~к~~ ~~о~~ ~~ј~~ ~~н~~ ~~и~~ ~~Л~~ ~~а~~ ~~з~~ ~~а~~ ~~П~~ ~~а~~ ~~ч~~ ~~у~~.

## Реч Војводе Мишића

Завршујем, као и у означеној свесци „Новога Живота“, са једним драгоценим саопштењем једнога бившег министра о појединостима једнога догађаја, који је тек површно био забележен у нашој јавности.

Одмах после балканских ратова дошао је, као нарочити изасланик шпањскога краља, један генерал са одличјима за српске војсковође и да изјави дивљење свога владара за малену Србију, која је кадра била толике светле бојеве водити и своје много веће непријатеље победити.

Али осим тога дивљења, тај стручни и поверљиви достојанственик свога краља, имао је мисију да испита и утврди све елементе моћи те малене краљевине за постизавање шпанском краљу несхватљивог успеха. И тај краљев човек савесно је и својски прибирао све податке, те да би задовољио интимну радозналост свога владара. Разабирао је код војсковођа и команданата са бојишта, проучавао је планове борбе и ратишта и све друге чињенице, које објашњавају ратне резултате.

После сваке такве његове екскурзије на поприште и у историјат српскога ратовања, враћао би се војводи Мишићу, молећи га за помоћ у оцењивању и попуњавању прибраних материјала. После проштудирања добијенога долазио би понова са питањем, где би још што могао дознати. Јер све му то не изгледаше довољно за објашњење оног убојнога полета и славнога резултата.

Војвода Мишић помишљао би на све могуће чињенице, као погодбе за ванредни ефекат српскога оружја и поново упућивао Шпанца да их покупи и провери. Једном изгледаше војводи као да се већ исцрпао и да овај странац тражи нешто немогућно. На његово наваљивање рече му војвода најпоследње:

— Ми имамо ваљаног министра финансија. Потражите и њега. Опажало се да је наша војска некада по два и три дана јурила и искоришћавала своје успехе, не обзирући се на

глад и умор, уверена, да јој је следовање сигурно, да оно у стопу за њом иде.

— Е, то је важно, то је одлучно! — рече овај стручни и радознали Шпанац. То је оно, што је славни Наполеон освештао као главну погодбу за победу: новац—новац и опет новац.

И тиме је обрадовани Шпанац сматрао да је употпунио, срећно завршио поверену му мисију.

Није зар ни потребно напоменути, да је тај министар финансија био главом: *Др. Лаза Пачу*.

\* \* \*

## Говор народног посланика Г. Љубе Јовановића, приликом преноса и сахране у Новом Гробљу посмртних остатака Д-р Лазе Пачуа, 11. октобра 1922. године

Тужни Зборе!

Онај велики српски устанак у почетку 19. века пружио је обилато и наставно и васпитно градиво новим српским нараштајима да се, пуних стотину година, у школи и ван ње, и млађи и старији, спремају и развијају у духу оног великог поколења. Тако је исто и ово наше поколење оставило и научно и васпитно сјајно градиво у наслеђе и аманет даљим поколењима, која ће се њим и у његовом духу храбрити и спремати за даље борбе за одбрану и напредак наше отаџбине, па је тако остављен и пример, можда не само један светао пример, како треба и на пољу грађанских и других дужности служити отаџбини и спремати јој све боље и боље дане. А ако се и за кога може рећи, да ће будућим нараштајима бити такав васпитан и поучан пример, то се с пуним правом може казати за нашега пок. друга, Д-ра Лазу Пачуа. Ја нисам најпозватији да говорим о пок. Пачу-у. Има их зато позванијих, који су били и ближе и дуже са њим него ли ја, који су много боље могли оценити његов рад; али извршујући одлуку Гл. Одбора Радик. Странке, да се у њено име



опростим са нашим непрежаљеним другом, ја ћу, како могнем своју дужност да испуним. Позванима остаје њихова дужност да другим путем и начином допуне и исправе оно, што будем ја данас казао.

Пачу је имао много и много људи који су знали и осетили његов рад. Кад је ваљда први пут ступио на поље јавног рада, ја сам као дечак био стотину километара далеко од њега, у једном малом месту, притиснутом, и војнички и политички и духовно, стегом хабзбуршком, па ипак сам и тамо осетио утицај „Страже“, његове и његових другова, која нам је долазила у онај забачени крај и учила нас љубави, улевала веру и показивала путеве којим треба да идемо. После тога времена ја сам био срећан да сам се могао и ближе познати са Пачуом, да видим његов рад како у општини београдској, тако у влади и Народној Скупштини, да га гледам и као администратора и као политичара и као финансијера и као родољуба.

Он је био редак по својој стручној спреми, редак по темељитости те спреме. Био је редак и по методи којом је умео научити и проучити предмете за које се у школи није спремао. Он је један од ретких примера шта све може учинити човек самоук и без потребног стручног школовања на томе пољу, кад има довољно јаку свест да позна шта му још треба, снажну вољу и онаку памет, или бар приближно онакву какву је имао Пачу; јер је он био обилато обдарен многим врлином која се тражи од државника онаквога кова какав је био Пачу. Али није он био само спреман у својој струци; он је имао лепо и пространо књижевно образовање, као мало који други наш савременик. То беше плод његове сбилне и трајне лектире. Само пажљиво прегледање његове библиотеке могло би показати колико је та лектира била широка и одабрана. Само онај који га је гледао у позоришту са каквим је осећањем и пажњом пратио најлепша места у комадима класичних писаца светскога репертоара, тај може разумети, од куда он у својим говорима и списима има стил, којим онако

лепо и јасно исказује своје мисли, и образованост, која се није наметала, али која се ипак видела и која је дејствовала.

Ја споменух говорнички дар, јер и ако су његови списи били значајни, његови говори у Народној Скупштини били су много познатији, и раније а нарочито од 1904. године. Он је био један од најглавнијих говорника и, ако је већ сада допуштено упоређивати човека са човеком, ја мислим да у Народним Скупштинама тих година није било јачега, већег говорника од Д-р Лазе Пачуа. Његово развијање изнесених доказа било је тако јако и тако је категорички решавало постављена питања, да се и они, који су га у почетку слушали са неповерењем па и с непријатељством, на крају крајева уверили и у души признали, да говори право и да је тачно оно што доказује.

Он је поред тога имао и дар који немају многи људи. Не само што је он сам јасно схватао свако питање које би расправљао, него је и својим слушаоцима, и нестручним у посланичким клупама и на скупштинским галеријама, о спорним, заплетеним и специјалним стручним предметима давао тако јасне представе, у облику чистом као горски кристал, да су се речи и мисли његове примале као прости и очигледне истине. Кад томе додамо и његову велику веру да је истинито и праведно оно што ради и брани, веру која се преносила и на слушаоце, онда се може објаснити велики успех који је имао, не само тренутно у појединим клупским, одборским или скупштинским седницама, него и у сваком раду међу друговима у Парламенту и у Влади. Кад томе додамо да је његов карактер, светао и частан, улевао поштовање свима круговима, и крајњим противничким, што није лако наћи у нашем друштву и у оваквим политичким приликама, онда ипак тиме нисам казао све, и ако сам казао оно, што у овоме тренутку мислим да показује, колико је ретка појава и колика је била вредност личности покојног Пачуа.

Да се пак свестрано нацрта његов рад, требало би много и много речи. Задржавајући се дакле само на по нечем, смео

бих слободно рећи да се рад пок. Пачуа у београдској општини јако осетио, јер су прилике, после његова изласка из општинског одбора и администрације, у њој изгледале много друкчије, него онда кад је он ушао у општину. А шта да говорим за друге његове заслуге? Пре свега за оне које је стекао организацијом наших државних монопола који су, поред свих личних и других промена кроз које су доцније пролазили, ипак остали и били у Краљевини Србији један од најважнијих извора њене финансијске и државне снаге. Смем рећи да је и нашој садашњој пространој Краљевини Пачуов рад на државним монополима оставио, ако се само буду чувале његове традиције, један од главних извора финансијске и, опет кажем, и политичке снаге.

Кад говорим о ретком финансијском дару покојног Пачуа, ја сам у искушењу да употребим реч „генијалност“, али ту реч, — јер то само његово право — остављам да искаже потомство. Тај свој велики дар Пачу показује у пуној мери као министар финансија у разним владама од 1904. године па до смрти. Данас су пристигли нови нараштаји, млади и нови људи који не знају какво је било стање наших финансија у време кад је Д-р Лаза Пачу, на велико наваљивање својих пријатеља, пристао да их уређује; само његови савременици могу разумети, колико је требало ума, вредноће и истрајности да се најпре заведе ред у државним финансијама, да се постигне буџетска равнотежа и да се она доцније, за толико година, увек очува. Колико је требало напора да се та равнотежа постигне; колико храбрости да се прве године његова министровања, годину дана пошто је на престо ступила нова династија, уведе 40% државног приреза, дакле у време, кад су се природно као што по правилу бива у таквим приликама, сви устручавали и бојали наметања нових финансијских терета на народ. Као што рекох, Д-р Лаза Пачу није се плашио свога задатка и оваквог подмирења првенствене државне потребе, да одмах у почетку приступи одлучном санирању финансијских прилика и довођењу буџета у равно-

тежу, а доцније да ту равнотежу одржи и још створи редован суфицит. Позната је ствар како је умео пок. Пачу стећи државни кредит и у земљи и на страни, и до краја очувати га. Сви ми старији знамо да није било ни једнога случаја да је у време министровања Д-р Пачуа Србија према коме било, или у земљи или у иностранству, примила какве обавезе, а да их није на време и тачно испунила, и онда није никакво чудо што је наша земља стекла поверење у свету. Тако исто није чудо што су наше финансије онако добро стајале, када се зна да је Пачу, поред свога великога дара, имао и необичну чврстину у вођењу министарских послова. Он је неодступно, према свакоме, тражио да се очува ред у финансијама и истовремено заведе и одржи штедња свуда где се могло штедети, па је — данас можемо рећи — штедео и онде, где, може бити, није требало штедети, али је та штедња била потребна због онога великога циља чему су и та штедња и све друго владино старање били намењени. Али дужан сам рећи и то: да је Пачу те резултате у српским финансијама могао постићи и због тога, што су га најлојалније подржавали и у њега имали вере и његов шеф и његови другови у влади и у Скупштини, па су може бити понешто и непријатно трпели, знајући да ће његов рад, макар за тренутак њима неугодан, ипак на крају крајева свима донети добре плодове. Али Пачу је ипак добро разумео да државне финансије, — поред свега свог великог значаја — нису саме себи циљ, него средство државно, оруђе за постизавање државних задатака. Данас смемо отворено рећи оно што Пачу и његови другови у политичким борбама нису смели казати: да су ондашња политика и финансије имале за циљ спремити Србију, да одговори свом великом националном задатку, као што му је заиста сјајно и одговорила.

Али то није била само финансијска политика него део једне шире привредне политике, и та је привредна политика имала да стече Србији привредну независност, независну подлогу привредну, на основи које се може с успехом водити

национална политика, водити рат, рат који народ може издржати, тако да у извођењу те велике политике и у рату да Србија не посрне него да може до краја издржати и свој задатак извршити.

Како је српске финансије Пачу водио ка остварењу тога задатка, мислим да није потребно говорити. Она наша велика ратна спрема, обелодањена у јесен 1912 г., и стално подмиривање наше војске и у првом и у другом и у трећем ненадном рату — а познато је да смо спремали само први рат, да други не само нисмо тражили, него да смо га хтели избећи по сваку цену, а тако исто и онај трећи који је на обесан начин нама наметнут — показује да је наша земља била тако привредно и финансијски снажна и да су оне основе, на којима су наше финансије почивале, биле тако чврсте и поуздане да се све то могло, и ако није било предвиђено, примити и издржати.

Ко је био срећан да у том ратном времену види и позна ближе Лазу Пачуа, тај је тек могао видети, колика је велика умна снага, колико је простран ум његов и како је топло патриотско срце у њега куцало. Ја се сећам оних министарских седница на којима су се у току рата морала многобројна питања претресати и не могу заборавити никада колико је била важна и значајна улога д-ра Лазе Пачуа. Како није било могуће унапред све догађаје, војне и политичке, предвидети, није се унапред могло знати за сваки нов потез кад ће се повући и како кад треба што-год урадити. Требало је мислити од дана до дана, од часа до часа, требало се брзо оријентисати и мудре и одлучне одлуке доносити. Врло често се питало: Зар нису довољни досадашњи напори, него да и нове почињемо? Зар није довољно све ово што смо до сада успели или зар треба тражити нове националне добитке, али у исто време стављати на коцку и оно што смо већ до сад срећно постигли? Сећам се једне седнице када је било питање: да ли да се упути српска војска под Скадар, да помогне браћи својој у Црној Гори да се то значајно место добије, и никад

не могу заборавити говор, који је Пачу држао тога дана. Он није говорио као Министар Финансија, него као српски патриота. Како је лепо разлагао и доказао потребу да учинимо тежак напор политички и финансијски, јер нас на то позива дужност и према нашој браћи Црногорцима и према нашем Јадрану, о којем је Пачу налазио тако речите изразе!

Најмање могу заборавити дан 10. јула 1914. г., када је Пачу заступао Председника Владе и Министра Спољних Послова г. Пашића и примио ону безумну ноту барона Гизела. Пачу је био брзо начисто шта тај корак значи. Он о тој ноти, наравно, није донео одлуку; одлуку је донела влада са пристанком и одобрењем представника Круне после два дана; али тога првог дана, коју четвртину часова пошто је примљена та нота, Пачу је послао циркуларну депешу свима посланствима на страни, у којој каже какав јој је садржај па додаје: „Српска Влада није још донела никакво решење, јер ни сви Министри нису још у Београду, али већ сад могу рећи да су захтеви такви, да их у целини не може примити ни једна српска влада“. То његово мишљење, као што знате, примила је српска влада уз одобравање целог света, јер од онда па до данас нико нам не рече да је могло бити и једне српске владе која би друкчије поступила. А као што је Пачу тада рекао својим друговима унапред шта ће се урадити, ја мислим, кад бисмо га кадгод запитали, читајући његове говоре и списе, кад бисмо га питали — или ми сада или други после нас; — шта нам треба у даном тренутку радити, Пачу би нам дао и онда врло брз и најпоузданији одговор, како да испунимо дужност према отаџбини, и не бисмо погрешили, кад бисмо га послушали. Па кад је све тако, мислим да је Пачу један од оних људи који су заслужили да о њима многа поколења кажу с поштовањем: Вечна му памет, слава му!

---

# САДРЖАЈ

	Страна
Предговор. Реч пред штампање . . . . .	3, 4
Увод. Први корак у јавности . . . . .	7
Покретање часописа „Страже“ у Н. Саду. Лаза уредник. Сарадници	8
Значај и утицај „Страже“. Односи међу сарадницима . . . . .	11
Преокрет у Лазином животу услед смрти брата му Ивана. Живот у Н. Саду. Пера Тодоровић, Пера Велимировић, Пашић. „Стражаре“ протерују из Новог Сада . . . . .	15
У критичној ситуацији критични погледи и породични обзири	20
Лаза у Београду. Приватан а затим општински лекар . . . . .	22
Улажење у државну службу. Управник државних монопола. Не- истакнута али најстварнија сарадња на модернизирању српске државе . . . . .	29
Државне трзавице и отпуштање а затим враћање на старо место	32
Комесар Народне Банке. Директор Београдске Задруге. Сатво- рац државног рачуноводства . . . . .	35
Пачу министар финансија. Спасава државу од банкротства и подиже је до благостања . . . . .	38
Документи Лазине оданости служби и отаџбини . . . . .	41
На путу и на дому . . . . .	48
Јак државни посао спречава књижевну и журналистичку де- латност . . . . .	50
Лаза према приватнима и према подређенима . . . . .	51
Приближна слика имовног стања . . . . .	55
Пачу и војвода Мишић. Српски немар према талентима и њи- хово неискоришћавање . . . . .	58
Последњи часови . . . . .	65
Реч војводе Мишића . . . . .	69
Посмртни говор г. Љубе Јовановића . . . . .	70

# ЗЕМАЉСКА БАНКА БЕОГРАД

ВУКА КАРАЏИЋА УЛИЦА БРОЈ 18

ФИЛИЈАЛА -- СКОПЉЕ

ТЕЛЕГРАМ: ЗЕМАЉСКА      ТЕЛЕФОН: 422 И 952

## КАПИТАЛ

ПРЕДВИЂЕН 20,000.000      УПЛАЋЕН 10,000.000

РЕЗЕРВНИ ФОНД 4,500.000

ПРИМА УЛОГЕ НА ШТЕД-  
ЊУ, ВРШИ СВЕ БАН-  
КАРСКЕ ПОСЛОВЕ, ФИ-  
НАНСИРА УВОЗ И ИЗВОЗ  
И ПРЕДУЗЕЋА ПОД НАЈ-  
ПОВОЉНИЈИМ УСЛОВИ-  
МА, КУПУЈЕ И ПРОДАЈЕ  
СТРАНЕ ДЕВИЗЕ, ИЗДА-  
ЈЕ ГАРАНТНА ПИСМА И  
ЗА ИЗВОЗ ОСИГУРАВА  
○ ◀▶ ВАЛУТУ. ▶◀ ○



Желите ли најфинију, елегантну или луксузну кожно торбицу за Даме? са имитацијом корњачине и слонове кости, као и без, разгледајте : : највећи избор кожне галантериске робе : :

У ТРГОВИНИ:

## АЛЕКСЕ ЈОВАНОВИЋА и ДРУГА

БЕОГРАД

Кнез Михајлова ул. 21.

БЕОГРАД

**КОЈА ПРЕПОРУЧУЈЕ СА СВОГА СТО-  
ВАРИШТА ЈОШ И СЛЕДЕЋУ РОБУ:**

Маникир прибора, писаћих прибора, шиваћих прибора, Огледала џепних (са и без прибора), Новчаника за господу и даме, Портфеља за банкноте, Портфеља за акта, Портфеља за касе и кутија за цигарете и дуван, све у правој кожи, са најбољим материјалом. : : Све подесно за поклоне.

**ЦЕНЕ СОЛИДНЕ — УТВРЂЕНЕ.**

ДЕЛИКАТЕСНА ТРГОВИНА

## КОСТЕ Ј. ЈЕРЕМИЋА — БЕОГРАД

ГРАНД ПАСАЖ

\* \* \*

Телефон 1387

Препоручује своје увек добро снабдевено стовариште свежих деликатеса из првих светских извора, све врсте шампања, десертних и обичних асталских вина, коњака, рума, вискија, ликера, сардина, паштета, ракова. Тапиока, сенфа, бисквита, бонбона и конфисерије, као и све остале у ову браншу спадајуће робе.

Колонијално Деликатесна Винарска Радња

## МАРТИЋА и ПАНТЕЛИЋА

Телефон 14-19.

БЕОГРАД

Теразије бр. 19.

!!! ВЕЛИКИ ИЗБОР !!!

ПРВОКЛАСНЕ ДЕЛИКАТЕСНЕ РОБЕ

:: НАБАВЉЕНЕ ИЗ ПРВИХ РУКУ ::

Као француских Вина, Коњака, Ликера, Шампања, Рума и разних Конзерви. Енглеског Бисквита, Чаја, и најфинијих Дезерта, чоколад Бонбона, теј-бутера, разних тебекераја за Славе, Свадбе и Журење, поруџбине за

□ □ □

унутрашњост шаљемо на доплату.

□ □ □

ПО НАЈНИЖОЈ ПИЈАЧНОЈ ЦЕНИ  
БЕЗ КОНКУРЕНЦИЈЕ

ПО НАЈНИЖОЈ ПИЈАЧНОЈ ЦЕНИ  
БЕЗ КОНКУРЕНЦИЈЕ



**ТРГОВИНА ДИМИТРИЈА**

**Г. ПАВЛОВИЋА - БЕО-**

**ГРАД - ТЕРАЗИЈЕ ТЕ-**

**ЛЕФОН БРОЈ 2402**

**ПРЕПОРУЧУЈЕ:**

**НАЈВЕЋЕ СТОВАРИШТЕ ДЕЧЈИХ**  
**КОЛИЦА, ВЕЛИКИ ИЗБОР КОЖНЕ**  
**РОБЕ, ПАРФИМЕРИЈЕ ОД НАЈПРИ-**  
**ЗНАТИЈИХ СВЕТСКИХ КУЋА, ЦЕЛО-**  
**КУПАН ПРИБОР ЗА БРИЈАЊЕ, СА-**  
**ПУНА ТОАЛЕТНОГ ВЕЛИКУ КОЛИ-**  
**ЧИНУ. ЦЕНЕ СОЛИДНЕ И УТВРЂЕНЕ.**



Универзитет Сарајево на доплату. □ □ □  
тебећаја за Савре, Савре и Жубре, подацине за  
хнјих Дездеја, поклоп дпокоп, теј - дутеја, разних

# НАЈВЕЋЕ СТОВАРИШТЕ ГАЛАНТЕРИСКЕ РОБЕ

ШЕШИРА: МУШКИХ МАРКЕ  
BORSALINO, HÜCKEL

ОБУЋА: МУШКИХ, ЖЕНСКИХ И ДЕЧИЈИХ  
У НАЈМОД. ФАСОНИМА И БОЈАМА

РУБЉА: МУШКОГ  
И ЖЕНСКОГ

ЧАРАПА: МУШКИХ И ЖЕНСКИХ  
У СВИМА БОЈАМА

Ћебади, сунцо-кишобрана, рука-  
вица, краватни, нарамњака, џеп-  
них марама, ручних женских тор-  
бица, путничких кофера, парфи-  
мерије и остале галантериске робе

ИМА И ПРОДАЈЕ ПО НАЈСОЛИДНИЈИМ

**ЦЕНАМА:**

**КОСТА НИКОЛИЋ И ДРУГ**

БЕОГРАД — КНЕЗ МИХАЈЛОВА УЛ. 18.

# Највећи избор

**ЗАВЕСА**, од чишака, тила и штофа,  
**ТЕПИХА** готових и на метар,  
**БРОКАТА** памучног и свиленог,  
**МЕБЛ-ШТОФА** разних десена,  
**ПЛИША** у свима бојама,  
**МОКЕТА** памучног и вуненог

— у радњи —

Марка Вулетића, Гавриловића и Компани  
**БЕОГРАД.**

**ТРГОВАЧКА АГЕНТУРА**  
**Светозар Н. Марковић**  
Београд, Богојављенска 16

испоручује брзо и тачно: какао холандски у бурадима,  
пакован у кутијама, тако исто и чај; какао масу и бу  
„тункмасу“ за посластичаре, fine чоколадбонбоне  
конфисерије V. Schmiedt & Söhne — Wien. Фран-  
цуске „Regals“ ликере свију врста: Chartreuse,  
Benedictin, и разне горчине стомачне. Све  
продукте фабрике Ф. Покорни „Пе-  
линковац“; коњак медицинал у  
боцама и бурадима. Бисквита за чај  
у кутијама и пакетима, двопека (цвибака),  
облатни за торте, пишкота фабрике В. Бизјак  
& Друг. Сардина, сардела. -- Пластила за рубље.  
Маслинова уља. Луксузне и обичне кесице са фирмом  
за послатице, бонбоне, апотекаре и т. д. Комисио  
књиге за путнике. ---:--- Чачкалице и ос